A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 343 G Subject Religion

Name of MSS श्रीमद् भागवत सटीक

Author शंकराचार्य

Period Folios 67

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios 66 A

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सप्तमसमाप्तिः पत्रे ६१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी० १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ स्वभक्तपक्षपातेन तद्विपक्षविदारणं नृसिंहमद्भुतं वंदे परमानंदविग्रहं ॐ तिः यं ।
वदप्रार्थनायै स्वमनमेवार्पयतेऽधुना कृतिः स्ववासनाप्रोक्तानन्तकर्मानुसारिणी प्रभुभाव स्वभा
विनिह्वियासादेन भवतः प्रभुभा महतः कोपात् कुभामहदनुग्रहात् हरेर्हरिमयोर्यद्दैक
दैवमनोरपि चव: मनूरूपाविस्मृद्वेषाय स्वभववासना यथाहि दैत्यगर्भेऽपि प्रह्लादस्य सतः स्थि
ता नारदानुग्रहात्सविशेषा सद्भक्तिवासना सभक्तं च सदाविस्मृहिं यं तमपि दर्शितं ते तृतीयेऽप्यभ
वेदास्यो प्रकरोदात्मसात्मात्पुनः अतो मनीषिणा यत्नः कार्यो महदनुग्रहे इत्यनेन दर्शितं तेन
मत्ततत्वानामुच्यते तत्रात्रोदयामि दैत्यतन्त्रम्मतिभेदतः महत्कोपानुकंपोस्य वासनाभेदतः स्या
नेकाव ॥ मम प्रियः स हृद्वत्सन्भूतानां भगवान्स्वयं रुद्रस्यार्थे कथं दैत्यानवधीद्धि ।
[illegible]था १ न ह्यस्य वर्ष्य: स्वरगणाः सात्वात्रि: श्रेयसात्मनः नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगा
[illegible]गुणाम्स्याद्धि २ इतिनः समहाभागानारायणगुणानुगति स पाय: सुमहान्वज्ञातः त
द्वारकेनमहीति च ॥ राम ॥
ते । मद्वासनाविद्युत्येन तकर्मभिः स्वहृवेतस: परैस्वपंचभिस्तस्मात् क्रियतेधर्मनिर्णय: तत्रतत्र
यमेध्याये हिरण्यकशिपोःसते विस्मृभक्तो विराध [illegible] स्तुविष्वपापजरैक्ष्येते यद्
तेऽपि वैसमानेतत्पुत्राद्विनिपाक्रमामि गृहाणा विस्मनामन्युनाशाकटीमतेनलनीपर्यचिंतया ।
एछति ४ दितित स्कन्नाविस्मितः परीक्षितं समरति त्रिभिः नह्यस्य मस्य सहृद स्त्वं वैषस्यं तासांति न च प्रिय
स्यप्रीतिकवें वैषम्ययुक्ते स्मिन्पर्थः । किं च युस्यथेः प्रयोजनं सिद्ध्यति समन्तत्यतपानीभवति येभ्यो वि
भेतिता न्वेषो ह्युद्वेगार्हति न नु तेन टस्तीन्याह न हि इति त्रिः श्रेयसं परमानंदपवानत्मात्रय यस्य परो भ्य:
बोदगाभयनास्तिमुताविद्वेषोपिनास्येव तत्रेहत: प्रगुणस्येति श्रीनारायणस्य गुणाननु ग्रहेति

[illegible] ॥ राम ॥

स्व

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

1-A

भागवतस्यप्रह्लादस्यमाहात्म्यं ४ कृष्णायव्यासायकृष्णायमुनिनेत्यर्थः ५ यस्मात्प्रकृतेः।
परः अतो निर्गुणः अत एवाजः अत एवाव्यक्तः रागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेन्द्रियादि
रहितः सोपि स्वमायागुणान्सत्त्वादिकानाविश्य अधिष्ठाय बाध्यानां प्रतिसुराणां प्रतिबाधकस्य पत्रः यद्वा देवासुरा
दीनां यः परस्परं बाध्यबाधकतां तां गतः तत्र हेतुः जातः इत्यर्थः ६ तत्र गुणानामीयत्वे सति प्राकृतपुरुषवद्वि
षमः स्यात् न तु तत्तस्येत्याह सत्त्वमिति न तु से छायागुणाधिष्ठानेनापि यदा याते वैषम्यं स्यादेव तत्तस्य काल

श्रीशुक उवाच साधु पृष्टं महाराज हरेश्चरितमद्भुतं यद्भागवतमाहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनं ४ गी
यते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः नत्वा कृष्णाय मुनये कथयिष्ये हरेः कथाः ५ निर्गुणोपि ह्यजो
व्यक्तो भगवान्प्रकृतेः परः स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ६ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्ना
त्मनो गुणाः न तेषां युगपद्राजन् ह्रास उल्लास एव वा ७ जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोसुरान्
तमसो यक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोभजत ८ ज्योतिरादिरिवाभाति संघातान्न विविच्यते ८ ॥

कृतनादित्याह न तेषामिति सार्द्धेन उल्लासो वृद्धिः ७ सत्त्वस्य जयकाले देवादीनृषींश्चाभजत न तु द्वेषं प्र।
विषम्यं वेद्येत्यर्थः रजसो जयकालेन तमसो जयकाले रक्षांसि यः तस्य कालस्यानुगुणः सन् ८ सत्त्वस्या
पि निमित्तभेदेन वैषम्यं दृष्टान्तः ज्योतिर्यथा काष्ठादिषु जलं यथा पात्रेषु आकाशं यथा घटादिषु तथा।
नानारूपं प्रभाति ननु तर्हि तद्देवं विवेकेन प्रतीयते तत्राह संघातात् असुरादिदेहात् न विविच्यते पृथक्
प्रतीयते ८ ॥ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

2

तर्हि तान् भजन्तीति कुतो ज्ञायते तत्राह विदन्तीति आत्मस्थं परमात्मानं कवयोऽन्ततः मथित्वा कार्य
दर्शनेन लिङ्गेन विचार्य जानन्ति अन्ततः स्वभावकर्मादिवादनिषेधेन निदन्तीति पाठे लाभोपि ज्ञान
मेव ध्यानाभिव्यक्तिरादौ दिवेति दृष्टव्य यथा सूर्यकान्तादौ दाहदर्शनात् ज्योतिर्ज्ञायते यथा च वा
यदर्शनाद्वायुरित्यादि तदेवं मायागुणवशेन तद्वैषम्यं न स्वाभाविकमित्युक्तं तर्हि गुणानां यन्त्या
दनीश्वरत्वमापन्नमित्याह यदा आत्मनो जीवस्य भोगाय परः श्रेष्ठो गुणेभ्यः परमेश्वरः सिसृक्षुर्भव
ति तदा स्वमायया स्वेन रजः पृथक् सृजति विचित्रासु तनुषु रिरंसुः क्रीडितुमिच्छुः सत्त्वं पृथक् सृ
जति शयिष्यमाणः संहरिष्यन् तमः पृथगीरयति प्रेरयति यदा सिसृक्षुरित्यादि निर्देशात् प्रतीते।

विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोऽन्ततः ९ यदा सिसृक्षुः पर आत्मनः परो रजः सृजत्येष।
पृथक् स्वमायया सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ १० कालं चरन्तं
सृजतीश आश्रयं प्रधानपुम्भ्यां नरदेव सत्यकृत् य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमि
वैधयत्यतः तत्प्रत्यनीकानसुरान्सुरप्रियो रजस्तमस्कान्प्रमिणोत्युरुश्रवाः ११ अत्रैवोदाहृ
तः पूर्वमितिहासः सुरर्षिणा प्रीत्या महाक्रतौ राजन्पृच्छतेऽजातशत्रवे १२ ॥ ॥

कालं च आचरन्तं च वर्तमानं प्रधानपुरुषयोराश्रयमपि वा पृथुतिकालमिति हे नरदेव प्रधानपुम्भ्यां निमित्त
भूताभ्यां सत्यकृत् प्रभावकर्ता ईश्वरः तयोः सहकारित्वेनाश्रयभूतं चरन्तं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृ
जतीत्यर्थः एवं रूपत्वात् कालस्य न वैषम्यादि तत्र मित्यर्थः तथापि प्रवर्तने किमायातं तत्राह य एष कालः स
सत्त्वमेधयतीत्यतो हेतोः ईशितापीश्वरोपि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमूहमेधयतीत्याह य एष का
लः वर्धयति तत्प्रत्यनीकान् तत्प्रतिपक्षान् प्रमिणोति हिनस्ति विनाशयति उरुश्रवाः कीर्तिर्यस्य सः।
कालस्यापि तत्सम्भितयाणागतवैषम्यसन्निधिमात्रेणाविद्यावित्ति विस्तारतीति प्रकरणार्थः ११ इदानीं
तत्कथावधानसारत्वातेन किं तव प्राह्मणशापेनासंबन्धीयानि ध्यामयोरन्यस्य प्रहृष्ये पतति वक्तुमितिहास

चेदिभूभुजः शिशुपालस्य १३ सुरर्षिं नारदं सुरर्षिमिति विशेषं तथाभावप्राप्तेः इदं वक्ष्यमाणं १४ ए।
कान्तिभक्तानामपि दुर्लभा प्राप्तिर्विद्विषो जातेत्येतदद्भुतं हि १५ तस्माद्वेनवन्नरकपातयोग्यो वितरस्माहंभ।
गवन्निंदयेति तमसि नरके १६ दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कलभाषणात् बाल्ये कोमलभाषणमार।
भ्य संप्रति प्रयुनापि प्रमर्षी क्रोधी मत्सरी वा १७ श्वित्रः कुष्टं १८ दुरवग्राह्य दुष्प्राप्यं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन्।

दृष्ट्वा महद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः १३ तत्रासीनं सु
रर्षिं राजा पांडुसुतः क्रतौ पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदं १४ युधिष्ठिर उवाच।
अहो अत्यद्भुतं ह्येतत् दुर्लभैकांतिनामपि वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः १५ एतद्वेदितुमि
च्छामः सर्व एव वयं मुने भगवन्निंदया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः दमघोषसुतः पाप आरभ्य कल
भाषणात् संप्रत्यमर्षी गोविंदे दंतवक्रश्च दुर्मतिः १७ शपतोरसकृद्विष्णुं यद्ब्रह्म परमव्ययं श्वित्रो
न जातो जिह्वायां नांधं विविशतुस्तमः १८ कथं तस्मिन्भगवति दुरवग्राह्यधामनि पश्यतां सर्व।
लोकानां लयमीयतुरंजसा १९ एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ब्रूह्येतदद्भुततमं भग।
वांस्तत्र कारणं श्रीशुक उवाच राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवानृषिः तुष्टः प्राह तमा
भाष्य शृण्वत्यास्तत्सदः कथाः २२ ॥

स्मिन् लयं सायुज्यं ईयतुः प्राप्तुः तस्यापि दंतवक्रस्य तस्मिन् लयं सायुज्यं न ज्ञानकप्रसाप्य न सिद्धवन्निदे।
षाः १९ एतत्तत्प्रद्भुततमं हि अतएतत्प्रति भ्राम्यति भगवान् सर्वज्ञः ब्रूहि २० आभाष्य संबोध्य सीदंति निषी
दंत्यस्यामिति सत् सभा तस्याः सदः सदः शृण्वत्याः सत्याः कथाप्राप्तेतस्मिन्नयः २२ ॥ रामाय नमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
स्कं ७

3

भगवन्निंदकस्यनरकपातेनभाव्यमितिवदतस्तवकोभिप्रायः भगवतोऽकर्तृत्वेनवातदभावेपिसुरापा
नादिवन्निषिद्धनिंदाचरणाद्वातत्वनावदेहाभिमानकृतनिंदानिमित्तत्वात पीडादीनांभगवतस्तुतदभा
वात्पीडाप्राकाल्योन्याहसार्द्धैस्त्रिभिः निंदनेंदोषकीर्तनंनस्कारः तिरस्कारः निंदनस्तत्प्रादिस्वाना
र्थंप्रधानपुरुषयोरविवेकेनकलेवरंकल्पितंरचितं २२ तदभिमानेनभूतनांयथामत्ममाहमितिवैषम्य
तत्कृतंहिंसादिकंचभवति तथानयस्यत्सपुत्ररेणान्वयः दंडताडनंपुरुषंतिरस्कारयोर्हिंसापीडाचभव
ति २३ यस्मिन्निबद्धोयमभिमानः तस्यदेहस्यवधाद्दस्त्रयथातथाध्यस्याभिमानोनास्तिअतोस्य

नारदउवाच निंदनस्तवसत्कारन्यक्कारार्थंकलेवरं प्रधानपरयोराजन्नविवेकेनकल्पि
तं २२ हिंसातदभिमानेनदंडपारुष्ययोर्यथा वैषम्यमिहभूतानांममाहमितिपार्थिव २३
यन्निबद्धोभिमानोयंतद्वधात्प्राणिनांवधः तथानयस्यकैवल्यादभिमानोखिलात्मनः २४
परस्यदमकर्तुर्हिहिंसाकेनापिकल्प्यते २४ तस्माद्वैरानुबंधेननिर्वैरेणभयेनवा स्नेहा
त्कामेनवायुंज्यात्कथंचिन्नेक्षतेपृथक् २५ ॥

परमेश्वरस्यहिंसाकेनहेतुनाकल्प्यतेकेनापिअभिमानाभावेहेतुः कैवल्यात अद्वितीयत्वेनवाभि
मतस्याभावात वैषम्याभावेहेतुः अखिलात्मनः सर्वात्मनइतितत्राह परस्येतिदमकर्तुः हिंसा
यंदंडकर्तानियंतुः २४ यस्माद्भगवतोनिंदादिकर्तृवैषम्यंनास्तितस्माद्येनकेनाप्युपायेनयस्तेते
वनिंदादिकृतपापस्यापिनाशात्तस्मात्तायुंज्यपयुक्तमित्याशयेनाहतस्मादितिसप्तभिः नास्तिवैरंकेनापि
यस्मिनतेननभक्तियोगेनतस्यर्धः पुंस्पाश्मनइतिप्रोषः तस्मादेतेरुपायैः पृथक्नवेदेत ॥ राम राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

3A

तेषामपि वैरानुबंधः श्रेष्ठ इत्याह यथेति नतथा भक्तियोगेनापीति २८ अत्रदृष्टांतः कीटः पेशस्कृता प्रसा
रुद्धः संरंभो द्वेषः भयं च सम्यक्वयोगस्तेन २७ वैरेणायाअवचिंतनात्येवंसतः पाप्मायेषां तेतं प्रापुः २८ न
द्वेषकामादिनिमित्तपापं हित्वा २९ नहिवेनः किमिति नरके पातितः तीव्रध्यानाभावात्पापमेवत
त्फलितमित्याह कतमोपीति पुरुषं श्रीहरिं प्रति पुरुषं पुरुषस्य कामात्संभवात् भयादिभिः चिंतयतो

यथा वैरानुबंधेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् नतथा भक्तियोगेनइति मे निश्चिता मति २६ कीटः पेशा
स्कृता रुद्धः कुड्यां तमनुस्मरन् संरंभभययोगेन विंदते तत्स्वरूपतां २७ एवं कृष्णे भगवति मा
यामनुजईश्वरे वैरेण पूतपाप्मानस्तमापुरनुचिंतया २८ कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथाभक्त्येश्व
रे मनः आवेश्य तदघं हित्वा बहवः तद्गतिं गताः २९ गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो
नृपाः संबंधात् वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ३० कतमोपि न वेनः स्यात्पंचानां पुरुषं
प्रति तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ३१ मातृष्वस्रेयो वः चैद्यो दंतवक्रश्च पांडव पा स्क 2
र्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात्पदाच्युतौ ३२ युधिष्ठिर उवाच कीदृशः कस्य वा शापो हरिदा
साभिमर्षनः अश्रद्धेय इवाभाति हरेरेकांतिनां भवः ३३ ॥ राम ॥

पंचानां मध्ये नैकतमोपीत्युक्तं ३० तदेव मितिहासप्रस्तावकथा मुक्ता श्रीकृष्णे शिशुपालस्य वैरानु
बंधको हेतुरित्यपेक्षायां तमेवेतिहासं वक्तुमाह मातृष्वस्रेय इति पदात्प्रच्युतौ ३२ हरिदासोभि
मृष्यतीत्यभिमर्षनीति नवाश्च अश्रद्धेयः अनादरणीय इव अस्संभवात् भवो जन्म ३३ ॥ रामाय नमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री. भाग. टी. ७ प्रसंभवमेवाह जन्मेहेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेंद्रियासुभिर्हीनानां शुद्धसत्वमयदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेह
संबंधेन संबंधमेतदाख्यातुमर्हसि ३४ ३५ कीदृशाः कुमाराः सनंदनादयः पंचवाषड्वा हायनानि
येषां तेन प्रभाबालाः तद्वदाभा येषां ते पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्वाससः दिगंबराः अतः शिशून्

देहेंद्रियासुहीनानां वैकुंठपुरवासिनां देहसंबंधसंबद्धमेतदाख्यातुमर्हसि ३४ नारद
उवाच एकदा ब्रह्मणः पुत्रा विष्णुलोकं यदृच्छया सनंदनादयो जग्मुः चरंतो भुवनत्र
यं ३५ पंचषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः दिग्वाससः शिशून्मत्वा द्वास्थौ तान्प्र
त्यषेधतां ३६ अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चार्हथः रजस्तमोभ्यां रहितं पादमूलं मधु
द्विषः ३७ पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ३७ एवं शप्तौ स्वभवनात्पतंतौ तौ
लु २ कृपालुभिः प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वां त्रिभिर्लोकाय कल्पतां ३८ जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानव
वंदितौ हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ३९ हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिं
हरूपिणा हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता सौकरं वपुः ४०॥

त्मत्वा ३६ ३७ वासमपि नार्हथः कुतः शुनः तस्सेवा किमिति चकारार्थः देवाल्लिशौ अतो हेतोः आसुरी यातं।
वां युवयोः त्रिभिर्जन्मभिर्लोकाय स्वस्थान प्राप्तये कल्पतां तावता प्रयत्नापः समाप्यतामिति पुनः।
प्रोक्तावित्यर्थः ३८ ३९ धरोद्धारे निमित्ते तत्प्रतियाने हत ४० ॥ रामायनमः ॥ ॥ ॥ ॥

4A

हिरण्यकशिपोर्वधकारणं संक्षेपेण वर्णयति हिरण्यकशिपुः पुत्रमिति ४१ सर्वभूतानामात्मभूतं कुतः समः ब्र
ह्मैव पश्यतीति तथा तं प्रशान्तं द्वेषादिरहितं अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तं उद्यमैः शस्त्रप्रहा
रादिभिः ४२ विश्रवसः सुतौ ४३ न्यहनत हतवानित्यर्थः नहितदेवकथनोद्यमितुत्सके प्रत्याह

हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियं जिघांसुरकरोन्नानायातना मृत्युहेतवे ४१
सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनं भगवत्तेजसा स्पृष्टं नाशक्नोद्धन्तुमुद्यमैः ४२
ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवःसुतौ रावणः कुंभकर्णश्च सर्वलोकोपताप
नौ ४३ तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कंडेयमु
खात्प्रभो ४४ तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव अधुना शापनिर्मुक्तौ कृ
ष्णचक्रहतांहसौ ४५ वैरानुबंधतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मतां नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं ज
ग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ४६ युधिष्ठिर उवाच विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मने ब्रू
हि मे भगवन्येन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ४७ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे प्रथमो

रामवीर्यमिति ४४ कृष्णचक्रेण हतमंहो याभ्यां तौ तयोः पापमेव हतं न तु तनावित्यर्थः ४५ ४६ ये
न कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता अच्युते कचित्तत्वं तदपि ब्रूहीति प्राह ४७ इति श्रीभावार्थ
दीपिकायां सप्तमस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ राम राम राम राम राम

भा० टी० ७

5

श्री॰
भाग॰
टी॰ ५

द्वितीयेविस्मयेयेन लोकंविलापयद्दानवैः तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिह्यासौ रसांतयतनभगवद्देषमव
ततनदेवेषिकारणमित्याशयेनाहभ्रातरियनादिना एवंदेवयत्नपातिते १ कोपेनउत्त प्रतिशायत
ज्वलज्ज्वालाकोपाग्निधूमेनेवधूम्रमंबरंनिरीक्षमाणः २ करालदंष्ट्राभिर्युक्तायावग्रयादृष्ट्यादुः

नारद उवाच भ्रातर्येवंविनिहते हरिणाक्रोडमूर्तिना हिरण्यकशिपूराजन्पर्यतप्यद्रु
षा शुचा १ आहचेदंरुषापूर्णः संदष्टदशनच्छदः कोपोज्ज्वलद्भ्यांचक्षुर्भ्यां निरीक्षा
न्धूम्र मंबरं २ करालदंष्ट्रोग्रदृष्ट्या दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः शूलमुद्यम्यसद
सिदानवानिदमब्रवीत ३ भोभोदानवदैतेया द्विमूर्धंस्त्र्यक्षशंबर शतबाहोह
यग्रीवनमुचेपाकइल्वल ४ विप्रचित्तेममवचः पुलोमन्शकुनादयः शृणुता
नंतरंसर्वे क्रियतामाशुमाचिरं ५ सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्रातामेदयितः सुहृत पा
र्ष्णिग्राहेणहरिणासमेनाप्युपधावनैः ६ तस्यत्यक्तस्वभावस्यघृणेर्मायावनौकसः
भजंतंभजमानस्यबालस्येवास्थिरात्मनः ७ ॥ राम ॥

ष्प्रेक्ष्यंभ्रुकुटीयुक्तंमुखंयस्यसः ३ ४ ५ समेनापिउपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पार्ष्णिग्राहेणस
ता ६ एवंत्यक्तः स्वभावः समत्वंयेनतस्यघृणेः शुद्धतेजोमयस्यापिमाययावनौकसः वराहरू
पस्यसतः अस्थिरात्मनः अव्यवस्थितचित्तस्यकुतः योभजतितंभजमानस्यानुसरतः ७ राम॥ ५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

5A

तस्यरुधिरेणयावत्तर्पयिष्यामितावत्तुयूयंभुवंयातेतिनवमीतृतीयेनान्वयः ८ ननुदेवैरेतद्वधःकारितइत्यतस्तैः
किंवाहन्तव्यंतत्राहतस्मिन्निति कूटेकपटेऽहितेप्रतिपक्षेकूटमीहितंयस्येतिवानष्टेसतिदेवाःशु
ष्यन्तिस्वयमेवनाप्यायिष्यन्तिकुतः विष्णुरेवप्राणायेषांते ९ तपोयज्ञादियुक्तान्सूदयध्वंहतयूयं
१० ननुतैःकिमपराद्धंतत्राहविष्णुरितिद्विजानांक्रियाअनुष्ठानंमूलंयस्यसः यतोसौयज्ञधर्मम

मच्छूलभिन्नग्रीवस्यभूरिणारुधिरेणवै रुधिरप्रियंतर्पयिष्येभ्रातरंमेगतव्यथः ८ त
स्मिन्कूटेहितेनष्टेकृत्तमूलेवनस्पतौ विटपाइवशुष्यन्तिविष्णुप्राणादिवौकसः ९
तावद्यातभुवंयूयंब्रह्मक्षत्रसमेधितां सूदयध्वंतपोयज्ञस्वाध्यायव्रतदानिनः १० विष्णु
र्द्विजक्रियामूलोयज्ञोधर्ममयःपुमान् देवर्षिपितृभूतानांधर्मस्यचपरायणं ११ यत्र
७२ यत्रद्विजागावोवेदावर्णाश्रमाःक्रियाः तंतंजनपदंयातसंदीपयतवृश्चत १२ इतितेभ
र्तृनिर्देशमादायशिरसादृताः तथाप्रजानांकदनंविदधुःकदनप्रियाः १३ पुरग्रामव्र
जोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् खेटखर्वटघोषांश्चददहुःपत्तनानिच १४ ॥

यस्तुपरायणंपरमआश्रयः अतोयज्ञरूपस्यविष्णोर्मूलत्वात्तामनालम्ब्यतदाश्रयनाशेनैववध्याइति
भावः ११ तस्मात्सर्वमेवनष्टंतस्मादाहयत्रयत्रेतिसंदीपयतदहतवृश्चतछेदंकुरुत १२ पुरंहट्टादि
मत्ग्रामस्तद्रहितःव्रजोगवांवासः उद्यानंकृत्रिमवनंक्षेत्रंक्रीडादेः आरामोकृत्रिमवनंआश्रमऋ
षीणांस्थानंआकरोरत्नादीनांखेटःकृषीवलानांवासःखर्वटंगिरिदुर्गग्रामःघोषआभीरा
णांवासःपत्तनंराजधानी १४ ॥ राम ॥

श्री
भास
टी० ६

न
त्वनिर्त्रैर्वनैःसाधनैः प्राज्ञीवानतउपजीवान्नगराणानि गृहीतान् १४ विप्रकृतेनेउपद्रवेनेयज्ञभागानां।
मध्यवान्नदिवंपरित्यज्य १५ तेदेवप्रजानांकटनेदानवेषुकुर्वत्सुवषयसर्वेगत्वाहिमाद्रिपिके
तपस्तप्तकामः प्रथमयुक्तनवाननदाहहिरण्यकशिपुरित्यादिनाकटोदकेप्रेतायप्रदेयमु
दकप्रादिप्राहात्स्तेनश्राद्धेच १६ १७ हेवधरितिभ्रान्तभार्यासंबोधयति १८ भवततनामनस्या

केचित्तावनित्रैर्विभिद्रःसेवप्राकारगोपुरान् प्राज्ञीवांस्त्रिविक्रिडर्वृन्ताकेविप्रसाश्रु
पाणाघः प्रादहनपापुराणान्यपिप्रजानांज्वलितोल्मुकैः १४ एवंविप्रकृतेलोके।
हृत्वैद्रान्वरमृत्तः दिवंदेवापृतिष्यन्प्रभुविचेरुर्लक्षिताः १५ हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः
संपरेतस्यदुःखितः कृत्वाकटोदकादीनिभ्रातृपुत्रान्समाश्वयन् १६ शकुनिंशंबरं
धृष्टिंभूतसंतापनंवृकं कालनाभंमहानाभंहरिश्मश्रुमथोत्कचं १७ तन्मातरंरुषा
भानुंदितिंचजननींगिरा श्लक्ष्णयादेशकालज्ञइदमाहजनेश्वर १८ हिरण्यक।
शिपुरुवाच अंबांबहेवधूपुत्रावीरमार्हथशोचितुं रिपोरभिमुखेश्लाघ्यःशूराणांव।
धईप्सितः १९ भूतानामिहसंवासःप्रपायामिवसुव्रते दैवेनैकत्रनीतानामुन्नीता।
नांस्वकर्मभिः २० ॥ राम ॥

श्लोकव्यावध्यः तयोषयस्माकंतावधुर्गतएवेनिचेत तत्राहभूतानामितिदैवेनप्राचीनकर्मणा
एकत्रनीतानांसंयोजितानांपुनःस्वैःस्वैःकर्मभिरुन्नीतानांवियोजितानां २० राम॥ राम॥

६

6A

एवंलोकदृष्ट्याशोकंनिवार्यतत्वदृष्ट्यावारयतितिनित्यइति नित्यः सत्युत्पत्यः अव्ययः अपक्षयशू
न्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगः सर्वगतः सर्ववित् सर्वज्ञस्य सर्वज्ञहेतुः परोदेहादिव्यतिरिक्तः अ
तोमृतइतिकृपाइतिविध्युक्तइतिशोकोनकार्यइत्यर्थः कथंतर्हितस्यसंसारः तत्राहधत्तइतिआ
त्मनोमाययासृष्टविषयालिंगंधत्तेगुणानुच्चावचानदेहानसुखदुःखादीनवाविशेषःणसू
जननसीउत्पन्नलिंगशरीरोपाधिःसंसारइत्यर्थः २१ यतस्तदृष्टांतमप्रपंचयतियथेतिचलद्भिः

नित्यमात्माव्ययःशुद्धः सर्वगः सर्वविन्परः धत्तेसावात्मनोलिंगंमाययाविसृजन्मुहुः
णान् २१ यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेचलतीति
वभूः २२ एवंगुणैर्भ्राम्यमाणेमनस्यविकलः पुमान् यातितत्साम्यतांमोहद्यलिंगो
लिंगवानिव २३ एषआत्मविपर्यासोह्यलिंगेलिंगभावना एषप्रियाप्रिययोगेवि
योगः कर्मसंसृतिः २४ संभवश्चविनाशश्चशोकश्चविविधःस्मृतः अविवेकश्चचिंताच
विवेकास्मृतिरेवच २५ ॥ राम ॥

तरवः प्रतिबिंबिताः उपाधिधर्माउपहितेभवंतीतिदृष्टांतमुखादाहकथंमोहात्संभवंतीतिदृष्टा
ष्टांतमाहचक्षुषेति २२ अविकलः परिपूर्णोपिएवंतत्साम्यतांमनः समतामित्यर्थः २३ लिंगाभा
वनादेहाभिमानः एषआत्मनोविपर्यासोअन्यथाभावः तमेवाहप्रियैर्वियोगः अप्रियैर्योग
श्चकर्मेवसंसृतिश्चनानागर्भेषुप्रवेशः २४ ततःचसंभवत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिः अननुसंधानं
२५ ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भास
टी० १

अत्रापि शोकेदृत्ते विनाहृथैवायं शोकार्त्तस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य येवांधवा रोदंति च २८ उपास
तस्मीपि श्राहृष्मस्थिता: २७ विधूणां नरत्तमयकवचयुक्त अखिभूषणानि श्राभरणानि मृजस्वा
यस्य प्राणा निर्भिन्न हृदय यस्य श्राम्नृजार केन ग्रावलोलिम २८ प्रकीर्णा: कषायस्य यत्त

अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं यमस्य प्रेतवंधूनां संवादं तं निबोधत २९
शीनरेषु मृद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुत: सपत्नैर्निहतो युद्धेज्ञातयस्तमुपासते २७
विधूणी नरत्न कवचं विभूषणाभरणमजन्न शारनिर्भिन्न हृदयं शायानं मसृग्नाविलं
२८ प्रकीर्णकेशाधस्ता तस्य मारदृष्टुकं रजः कूटमुखाम्भोजं छिन्नायुधभुजं
मृधे २९ उशीनरेंद्र विधिना तथा हतं तपतिमहिष्य: प्रसमीक्ष्य दु:खिता: हता:
स्मनाथ पतिकरेकरो भूपाद्वेत्याम्रू: तत्पदयोरुपापतन ३०· रुदंत्य उच्चैर्दयितांघ्रि
पंकजं सिंचंत्य अश्रै: कुचकुंकुमारुणै: विस्रस्तकेशाभरणा: शुचं नृणां सृजंत्य आ
क्रंदनया विलेपिरे ३१ अहो विधात्राकरुणेन न: प्रभो भवान्प्रणीतो दृगगोचरां दशा
उशीनराणामसि वृत्तिद: पुराकृतो धुनायेन शुचां विवर्द्धन: ३२ ॥ त्वम

प्रतिप्राणीयस्य रभसा संरंभेणाहृहोरद्भुदंष्ट्रो होयतु रजमाकूटंग्राहतं मुखांभोजं यस्य छिन्नमायु
धं भुजस्यायुस्य २९ तस्य पादयोरुपसमीपं प्रापसमतात ३०· ३१ विलापमेवाह अहो इति द्वाभ्यां
प्रकंरुणान्नमेवाह्न: दृशामगोचरां दशां प्रापयेन प्राणीतो समित: तेन विधात्रा न भुनाम् शुचां विव

7A

त्वयासहत्वमेवविधियंकथंस्यामसभवेमत्तोवेम अतः हेवीरयच्चत्वंयास्यसितत्रतेअनयानुमनु
गमनंनत्वयादयाः शुश्रूषांकुर्वतीनांअस्माकंदिशादेहि २३ निहतंदाहार्थंनयतेअग्नत्वअस्ता
चलंप्रति २४ परिवेदितोरनमनुर्यामेवाशुश्रुवानत्वमस्यमेवोमयानोयमः तानाहअहोर

त्वयाहननेनत्वयंमहीयनेकथंविनास्यामसहत्वमेननते नत्रानुयान्तंनववीरयोदयोः
शुश्रूषतीनांदिशायत्त्वयास्यसि २२ एवंविलपतीनांवैपरिगृह्यसमृतंयति अनिछ
तीनांनिर्हारमकोमंसन्यवर्तत २४ ततहत्प्रेनवंधनांआशुन्यपरिदेवितं अहंहता
नवानकोभूत्वायमः स्वयमुपागतः २५ यमउवाच अहोमीषांवयसाधिकानांविना
पश्यतांलोकविधिंविमोहः यत्रागतस्तत्रगतंमनुष्यंस्वयंमयाशोचयन्त्यपार्थं
२४ ॥

त्यादिना २४ वयसाअस्मत्तोधिकानामपिलोकस्यविधिज्ञत्वमरणादिप्रकारंविपश्यतामस
पिविमोहएवाह यत्रयस्मादव्यक्तादागतः तत्रैवगतमपार्थंशोचन्तीति तदुक्तंगीतासु अव्यक्ता
दीनिभूतानिव्यक्तमध्यानिभारत अव्यक्तनिधनान्येवतत्रकापरिदेवनेति किंच स्वयमपिसथा
मांमृतेनसहसमीनामृत्युलवतोधर्मायेषांनयाभूताअपि २६ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री॰
भाग॰
टी॰
८

8

अबलाइवलोंअपिवृकादिभिरभक्ष्यमाणाश्चवयं तत्रहेतुः योंतगर्भेरक्षतिसपश्चात्किंविधास्यतिइति
नारक्षति २० ननुतस्यरक्षणेकिंप्रयोजनंनकिंचिदपि किंतुक्रीडैवकेवलमित्याह यइदवि

म

अहोवयंधन्यतमायदत्रत्यक्ताःपितृभ्यांनविचिंतयामः अभक्ष्यमाणाअबलावृका
दिभिः सरक्षितारक्षतियोहिगर्भे २७ यइच्छयेशः सृजतीदमव्ययोयएवरक्षत्यवलु
म्पतेचयः तस्या बलाः क्रीडनमाहुरीशितुः चराचरंनिग्रहसंग्रहेप्रभुः २८ पथि
च्युतंतिष्ठतिदिष्टरक्षितंगृहेस्थितंतद्विहतंविनश्यति जीवत्यनाथोपितदीक्षितो
वनेगृहेपिगुप्तोस्यहतोनजीवति २९ ॥ राम ॥

स्वयंसृजतिरक्षतिसंहरतिचभोअबलाः तस्येशितुश्चराचरंक्रीडासाधनमाहुः अतएवतिष्ठ
गृहेसंहारेपालनेचप्रभुः २८ प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यांदर्शयतिपथीति दिष्टेनदै
वेनरक्षितंरक्षतितेनस्वरक्षणाविहतं अरक्षितः तेनोपेक्षितः २९॥ राम ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

8A

नदेवमात्मनो जन्ममरणादिकसंसर्गो हन्तेस्तथा तेन नात्र शोकः कार्य इत्युक्तं इदानीमदेहानामेवज
न्मादि न त्वात्मन इत्याह द्वाभ्यां भूतानि देहाः निजयोनिः सकारणभूतो लिङ्गशरीरं तत्कृतैर्मिश्रैः क
र्मभिः भवन्ति जायन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च सर्वशः देवादिदेहाः प्रवितत्र हन्त तदाग्रहनैदेहे स्थितोप्यात्मा
त्मा तस्या गुणार्थैर्धर्मैः जन्मादिभिर्न बध्यते न युज्यते यतः अन्यतमो देहात्पृथग्भूतः किं तु तेषां ॥ ४ ॥ नन्व
देहेषु स्थूलत्वादीनां च सूक्ष्मादीनां प्रतीयते तत्राह इदं शरीरं मोहजं अविवेकादात्मनैव जातं न तस्य त
पृथगेव यतः दृश्यते भौतिकं च यथा गृहमिममनयः अत्रैव प्रयोगः देहस्य भौतिकादात्मपुरुषान्नश्य

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः। न तत्र हात्मा प्रकृतावपि।
स्थितः तस्या गुणैरन्यतमो निबध्यते ॥४॥ इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिक
मीयते गृहं यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥४॥ यथानलो
दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक्स्थितः यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पु
मान्सर्वगुणाश्रयः परः ॥

रीरं भिन्नं दृश्यत्वात् भौतिकत्वाच्च यथा गृहं तत्राविवेकिनः आत्मनैवाभिमतमपि इदं ततः पृथगेव न दृश्यत इति भौ
तिकत्वानुमानं विवृण्वन्नात्मनो जन्माद्यभावमुपसंहरति यथोदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बु
दादिः यथा वा पार्थिवैर्जातो घटादिः यथा वा तैजसैर्जातः कुण्डलादिर्विनश्यति तथायमेवं त्रिविधैः
परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः सन् विनश्यति न त्वात्मेत्यर्थः ॥४॥ पृथगभूतस्य
नाशाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तद्वयमाह यथा नलो दारुष्वेव स्थितोऽपि दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन
भिन्न एव प्रतीयते यथा वा देहगतोऽपि प्राणो नासिकादिषु पृथक्स्थित एव प्रतीयते इत्यादि प्या
त्मनः तत्र संयोगाभावे दृष्टान्तमाह यथा नभो न सज्जते कापि संगं न प्राप्नोति तथा पुमानपि सि

श्री भाग टी ८

किं वदे मूढाः यमनुशोचथ सोयं युष्मद्दृष्टो स्वयत्नः शोचे किमिति शोचने नेतावंति कालं भसौ
ष्टुणानि श्रुनं तरं प्रतिवक्ति च इदानीं तस्माद्दर्शनान्मृत इति चेत् सतः शोचनीयो न भवति प्राप्त
पितस्माद्दर्शनादित्याह यः श्रोतेति धव ननु मृत्वेन नासिक संचारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्टः पूर्वं न
सौ श्रोता वक्ता च प्रचेतन नादित्याह न श्रोतेति महान् सर्वेंद्रियव्यापारहतः अत एव मृतत्वं प्राणो

स्वयत्नो न नयं शोचे मूढाः यमनुशोचथ यः श्रोता यो न वक्ता इह सन् न दृष्टः पूर्वं कश्चिदिति धव
न श्रोता नानु वक्तायं मुख्योप्यत्र महानसः यस्मिन्नेंद्रियवानात्मा सच्चान्यः प्राणदेहयोः
धध भूतेंद्रियमनोलिंगान्देहानुच्चावचान्विभुः भजत्युत्सृजति ह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा
४५ ॥ राम ॥

वैस्वस्यादिति श्रुतेः कस्तर्हि वक्ता श्रोता च तत्राह यस्मिन्देहेंद्रियैस्तत्त्वदृष्टैः सह आत्मा स च प्राणा
देहाभ्यामन्य एव सचेतनः धध ननु चेतनश्चेत्तस्य कृशः स्थूलः काणो बधिर इत्यादि इत्यसौ
पलब्धिः कुतः तत्राह भूतेंद्रियमनोभिर्लिंग्यते लक्ष्यत इति तथा नानादेहान् तेभ्योन्य एव भजति
गृह्णाति मन्यते तर्हि कथं मोतारस्यत आह तच्च भजनं स्वेन तेजसा विवेकबलेन उत्सृजत्यपि वि
हित्वा भवप्रमाणायति ४५ ॥ राम ॥ ८

9A

ननु विवेकानन्तरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्बन्धः स्यादेवेत्यत आह मायावद्भिः सर्वैरेतानि निनः ।
तद्यथिमानवानात्माभवति तावद्देवतस्य तत्कर्मनिबंधनं बंधहेतुर्भवति ततो विपर्ययः देह
धर्मभाक्तत्तः क्लेशादयस्त्वनुवर्तते न तु लिंगाभिमानेन निवृत्तेर्यियतोयं मायायोगोद्वि पर्ययादि ।
मायया युक्त्यतत्सर्वं निततयानपरमार्थ इत्यर्थः ४६ ननु सत्त्वहंस्खादीनां तस्यापि नाम वस्तत्र प्रती
तेः उक्तो मायामयत्वं तथा च बहुवावादिनः सत्पतमवद्धवदति तत्राविततोमिथ्याभूतोयम

यथाहिंगानितोऽस्यात्मात्मावत्कर्मनिबंधनं ततो विपर्ययः क्लेशोऽर्मयायोगोनुवर्तते
४६ विनयोभिनिवेशोयं यदृणं एवेदंश्वचः यथामनोरथः स्वप्नः सर्वमैंद्रियकंमृ
षा ४७ अथनित्यमनित्यं वानेहयो च निततहिदः नान्यथा शकाते कर्तुं स्वभावः शोच
तामिति ४८ लुब्धको विपिने कश्चित्पक्षिणां निर्मितोंतकः वितत्य जालं विदधे तत्र तत्र
प्रलोभनं ४९ उक्तौ लिंगामिथुनं तत्र विचरन्तं समदृश्यत तयोः कुलिंगी सहसा लुब्धके
न प्रलोभिता ५० ॥ राम

भिनिवेशः कोसौ गुणेषु तत्कार्येषु सत्त्वादिविषयेः परमार्थेदृनिहृत्कुचचबुद्धि तियत उक्तं तस्मात् ।
प्राहयथाति ४७ उपसंहरति अथ तस्मात् नित्यमात्मानमनित्यं देहं वा ततो हिदः नित्यमनित्यं व
मात्मनः कृत्यमयं देहतो मि पशावतोदंशयत्तत्राह नान्यथेत्यत्तानदा त्या मावात् स्वभावात्तानि
वर्ततइत्यर्थः ४८ स्वयं स्वधर्माद्यपीतियउक्तं तत्र तितासमाहूलुब्धक इत्यादिना पक्षिणांमत
कृत्यरतानिर्मितः मनयत्रनेनत्रततताल प्रलोभयन जालं विस्तार्य विषाणाधृतवान यावो ।
तरेतथामामिथ्यादिभिः प्रलोभनं तत्र तत्रवानित्यर्थः ४९ कुलिंगः कंदपतोपत्तिविशेषः उ ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

10

श्री भाग टी० ९

पिवत्स्त्वांजात्मस्पसूत्रेमजंतंवधंप्रायएवांप्रायदंशामां ५१ शोककरोगायासवृत्तेनुकंपराकुरणेनव ५२

आत्मनोदेहस्यायेनविधुरायुषाभार्यान्स्पनीवितिनानूनंदुःखंयथाभवन्मवृजीवताकिंमप्रयोजनं ।

सुतोमामपिकामनयतित्वया: ५२ नजाताः पक्षायमांतानकथंविभर्मिपाप्यामिमप्रजामातरं ।

मामजनतपाशवस्तत्वांमहिषीकालयंत्रिता कुलिंगःतांतथापन्नांनिरीक्ष्यभृशदुःखितः स्नेहा

दकल्पःकृपणःकृपणांपर्यदेवयत् ५१ अहोअकरुणोदेवःस्त्रियाकरुणयाविभुःकृप

णंमामनुशोचन्त्यादीनयाकिंकरिष्यति ५२ कामंनयतमांदेवःकिमर्द्धेनात्मनोहिमेदीनेन

यम आच॰ जीवतादुःखमनेनविधुरायुषा ५३ कथंत्वजातपक्षांस्तान्मातृहीनान्विभर्म्यहं मंदभाग्याः

प्रतीक्षंतेनीडेमेमातरंप्रजाः ५४ एवंकुलिंगंविलपंतमारात्प्रियावियोगातुरमस्रुकंठं स ए

एवतंशाकुनिकःशरेणविव्याधकालप्रहितोनिलीनः ५५ एवंयूयमपश्यंत्यआत्मापायमबु

द्धयः नैनंप्राप्स्यथशोचंत्यःपतिंवर्षशतैरपि ५६ हिरण्यकशिपुरुवाच॥ बालएवंप्रवदति

सर्वेविस्मितचेतसः ज्ञातयोमेनिरेसर्वमनित्यमयथोत्थितं ५७ यमएतदुपाख्यायतत्रैवांत

रधीयत ज्ञातयोपिसुयज्ञस्यचक्रुर्यत्सांपरायिकं ५८ ततःशोचतमायूयंपरंचात्मानमेवच

कआत्मकःपरोवात्रस्वीयःपारक्यएववा ५९ स्वपराभिनिवेशेनविनाज्ञानेनदेहिनां ५९ ना

रदउवाच॥ इतिदैत्यपतेर्वाक्यंदितिराकर्ण्यसस्नुषा पुत्रशोकंक्षणात्त्यक्त्वातत्वेचित्तमधारयत्

इतिश्रीसप्तमेद्वितीयः २॥ राम॥

प्रतीक्षंते ५४ शाकुनिकःपक्षिहंतानिलीनःसन् ५५ आत्मापायंसमृत्युं ५६ अयथोत्थितंमिथ्येवा

विर्भूतंसांपरायिकंपरलोकहितं ६० प्रशोचतेतिपाठेप्रशोचमशोचमर्हाःस्वपरइत्यभिनिवेशस्यकारणान

तेनविना ५९ सत्वमथमहितः ६० इतिश्रीसप्तमद्वितीयः २॥ राम॥ राम॥ राम॥ १०

10A

ततोयेतस्यतपसातप्तंसर्वीत्यतराह्हियि: प्रागात्मविस्मितस्तेनसंस्मृतः सर्वगानदात् तदेवं साधूनां।
कटनेहाननवानादिपपवर्थूनाघोकंततनतिरूपणानायथत्के तवान् तदाह हिरण्यकशिपुरित्यादिना
अप्रतिद्वंद्वं प्रतिपक्षशून्यं एकराजानं व्यधित्सत कर्तुमैच्छत १ द्रोण्यां दाहृत्य स्यनभसि दृष्टिर्यस्य पा
दांगुष्ठेनाश्रितावनिर्येन २ जटानां दीधितिभिः कांतिभिः अंशुभिः रश्मिभिः प्रलयार्कवत् प्र।

नारदउवाच हिरण्यकशिपूराजन्नजेयमजरामरं आत्मानमप्रतिद्वंद्वमेकराजं व्यधित्सत १
सतेपेमंदरद्रोण्यांतपः परमदारुणं ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादांगुष्ठाश्रितावनिः २ जटादीधि
तिभिः रेजेसंवर्तार्कइवांशुभिः तस्मिंस्तपस्तप्यमानेदेवाः स्थानानिभेजिरे ३ तस्यमूर्ध्नः न
समुद्भूतः सधूमोग्निस्तपोमयः तिर्यगूर्ध्वमधोलोकानतपद्विष्वगीरितः ४ चुक्षुभुर्नद्युदन्वंतः
सद्वीपाद्रिः चचालभूः निपेतुः सग्रहास्ताराजज्वलुश्चदिशोदश ५ तेनतप्तादिवंत्यक्त्वाब्र।
ह्मलोकंययुःसुराः धात्रेविज्ञापयामासुर्देवदेवजगत्पते ६ दैत्येंद्रतपसातप्तादिविस्थातुं।
नशक्नुमः तस्यचोपशमंभूमन्विधेहियदिमन्यसे लोकानयावन्नश्यंतिबलिहारास्तवाभि
भो ७ ॥ राम ॥

करवरेजेप्सर्वेयप्रलतिताः संतोविचेरुः तेदेवाःपुनः स्वानिस्थानानिभेजिरे ३ विष्वगीरितः सर्वतः
प्रसृतःसन ४ द्वीपैरद्रिभिश्चसहिताभूश्चलिता ५६ तवबलिहाराः पूजाकारिणइतिवाअभितोभ
वतीन्यभिभः हेप्रभोसर्वाधिपतेयावत्तेभोरतिसंबोधयनंप्रभितोयावत्तन्नंत्यजतीतिसंबंधः ७ राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्रह्मणस्तस्मिन्नुद्देश मन्वादिषु तेनैतं कल्पमाहुः तस्यातिवृत्तभिः प्रयाप्य स्वाभिनिवेदितं तवाग्रप
ता ८ तयोर्योगयोः समाधिनाविष्टया सर्वाधिकैरुभयः अष्टानिवृत्तमनसस्तल्लोकं यथा पूर्वस्थास्त्वप्रधि
तिष्ठति ९ तत्रैवात्मनः साधूपविष्टामिनन्तु ब्रह्मणाप्रतिदीर्घायुषा तपः तत्रानन्तसाधिनस्वयम्भुः ऊ
नः तत्साधये तत्र आह कालात्मनोरिति यद्यप्यायुषोल्पेनानन्दे हावारंवारं म्रियेत तथापि कालस्या
त्मनश्चानिमित्तात वहुभिर्जन्मभिः तपः तत्रानन्तसाधयिष्यामीवेति १० वर्द्धमानेनेति यदुक्तं तस्य फ।

तस्यार्थं किल संकल्पः चरतोऽदस्त्वं तपः श्रूयतां किं न विदितः तवापि यान्निवेदितं ८ हृ
द्व्याववरमिदं तपो योगसमाधिना प्रथमास्थास्त सर्वे धिष्ण्येभ्यः परमेष्ठी निजाश्रमे ९ तदहं व
र्द्धमानेन तपो योगसमाधिना कालात्मनोऽभिनिवृत्तान् साधयिष्ये तवात्मनः १० अन्यथेद
विधास्येहमयथा पूर्वमात्मना किमन्यैः कालनिर्धूतैः कल्पान्ते वैष्णवादिभिः ११ इति स्तुत्वा
मानिर्वेद्य तपः परममास्थितः विपत्सानन्तरधुकम यत्त्रिभुवनेश्वर १२ तवासनं द्विजगवां
पारमेष्ठ्यं जगत्पते भवाय श्रेयसे भूत्यै क्षेमाय विजयाय च १३ इति विज्ञापितो देवैर्भगवा
नात्मभूर्नृप परीतो भृगुदक्षाद्यैर्ययौ देवैः स्वराश्रम १४ ॥ राम ॥

लमात्मस्वयम्भ्वयेति स्वरादिभ्यस्त्वयेन प्रययापूर्वं पुण्यपापादिभ्यस्त्वयेन रं इदं जगद्विधास्यामि वैस्नवा।
दिभिः भुवादिपदैः किं प्रयोजनं अतस्तदेव साधयिष्यामि ११ इति विज्ञप्य दावहराणेतस्य निर्वंधस्तुत्
मष्ठतपवामौतपः परमं तपश्चास्थितः यदत्र युक्तं तदनंतरमेव विघ्नस्य प्रथा नवस्याभ्नप्रणाम
तिसाधनामतिष्ठस्यादिति शोवंतमाह तं वेति १२ तव करमेश्च कमिदमासनं द्विजानां गवां च भ।
वाया उद्भवाय श्रेयसे सत्वाय भूत्यै पय स्वर्यायत्तमायस्य वपालनाय विजयायसुकामाय १३ ॥

11A

वल्मीकादिभिः प्रतिच्छन्नं प्रथमं न ददर्श पश्चात्कथं विविक्तं आह तेन दयोरनयः प्राणानां सम
ताड्यति तं मरुः त्वक्मांसशोणितनवयस्य १७ अभ्रेरापिहितं छन्नं रविमिव विलक्ष्य १६ हत्वा
रयैर्यदंशो मृत्तिकाविशेषैर्भीतितो देहायस्य १८ निरंबुः निषिद्धमेवं येन सः त्यक्तोदकस्य।

न ददर्श प्रतिच्छन्नं वाल्मीकतृणकीचकैः पिपीलिकाभिराचीर्णमेदस्त्वङ्मांसशोणितं
ते १७ तपंतं तपसा लोकान्यथाभ्रापिहितं रविं विलक्ष्य विस्मितः प्राह प्रहसन्हंस
वाहनः १९ ब्रह्मोवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते तपःसिद्धोसि काश्यप वरदोहमनुप्रा
प्तो व्रियतामीप्सितो वरः १२ अद्राक्षमहमेतत्ते हृत्सारं महदद्भुतं दंशभक्षितदेहस्य प्रा
णा ह्यस्थिषु शेरते १८ नैतत्पूर्वर्षयः चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे निरंबुर्धारयेत्प्राणा
न्को वै दिव्यसमाः शतं १९ व्यवसायेन तेनेनं दुष्करेण मनस्विना तपोनिष्ठेन भवताजि
तोहं दितिनंदन २० ततस्त आशिषः सर्वा ददाम्यसुरपुंगव मर्त्यस्य ते ह्यमर्त्यस्य दर्शनं नाफलं म
म २१ श्रीनारद उवाच इत्युक्त्वादिभवो देवो भक्षितांगं पिपीलिकैः कमंडलुजलेनौक्ष
द्दिव्येनामोघराधसा २२ स तत्कीचकवल्मीकात्सहओजोबलान्वितः सर्वावयवसं
पन्नो वज्रसंहननो युवा उत्थितानमहमाभाविभावसुरविवथसः सनिरीत्यावरदेवा

र्थः तेनानेन व्यवसायेनैव त्वावजितोहं तस्मान्नेष्टेन भवता मनवांजिनः २२ अमर्त्यस्य मम दर्श
नं अफलं न भवति २४ आदौ भवतीत्यादिभवः उत्पत्तिमात्मादिनवान २२ वज्रवत्संहननं अंग यस्य

नैम तस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हर्षेणाश्रूणि पुलकाः उद्भेदश्च यस्य २५ अंधेन विद्धेन तत्र हेतुः कालसृष्टेन प्रकृतिगुणद्वयेणाधो
तेन तमसावृतमिदं जगत् यः अभिव्यनक् अभिव्यक्तमकरोत् २६ यस्त्रिवृता त्रिगुणेनात्मना इदं सृ
जति पालयति लुंपति च तस्मै रजःसत्वतमसां धाम्ने आश्रयाय महते पराय परमेश्वराय नमः इति द्वे
योरन्वयः २७ तत्र सत्वप्रकाशकत्वेन कारणत्वं सख्यादिकर्तृत्वं परमेश्वरत्वं चेति षड्विधत्वमुक्तं तदे
व प्रपंचयन्नमस्करोति नम इति चतुर्भिः बीजाय कारणाय नमः तत्र हेतुः आद्याय ज्ञानं तेनोमिः

उत्थाय प्रांजलिः प्राह वंदमानो ऽभिमतं विभुं हर्षाश्रुपुलकोद्भेदो गिरा गद्गदया गृणन
२५ हिरण्यगर्भ उवाच कल्पांतकालसृष्टेन यो ऽन्धेन तमसावृतं अभिव्यनक् जग
दिदं स्वयंज्योतिः स्वरोचिषा २६ आत्मना त्रिवृता चेदं सृजत्यवति लुंपति रजःसत्वतमो
धाम्ने पराय महते नमः २७ नम आद्याय बीजाय ज्ञानविज्ञानमूर्तये प्राणेंद्रियमनो
बुद्धिविकारैर्व्यक्तिमीयुषे २८ त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च प्राणेन मुख्येन पतिः प्रजा
नां चित्तस्य चित्तैर्मनइंद्रियाणां पतिर्महान्भूतगुणाशयेशः २९ ॥

विज्ञानं विशेषाकारं ज्ञानं ते मूर्तिर्यस्य तस्मै अनेन सत्वप्रकाशकत्वं दर्शितं बीजायेति निमित्तत्वमु
क्तं उपादानत्वमाह प्राणादयो ये विकाराः तैरुपेयं व्यक्तिं कार्याकारं ईयुषे प्राप्तवते २८ एवमात्मना
त्रिवृतेत्यनेनोक्तं कारणत्वं द्वाभ्यां दर्शितं इदानीं परमेश्वरत्वमाह त्वमिति जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थाव
रस्य च ईशिषे नियंता भवसि केन मुख्येन प्राणेन सूत्रात्मरूपेण अतस्त्वं प्रजापतिः तासां चित्तस्य
चित्तैश्चेतनापरिणामभूताया श्चेतनायाः मनसश्चैतन्यस्य तासामिंद्रियाणां च पतिः एवं त्वमेवा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

12A.

इदानीं यस्य प्रवर्तकत्वेन प्रतेर्यो ऽभिहितस्तन्नगात्मालकत्वं माहत्वमेव समासेनानूनयोऽशिष्ठो मा दिश्या।
त्तानविस्तारयस्य कथं व्याख्यातनावेदं च यद्रूपाणकथंभूतं यावत्मोऽहो नावोयत्नुतद्वत्तदोवि
ककर्मं तद्विषया विषया आत्मवृत्ता प्राणिनामात्मभूतः त्वमेवान्तरात्मा च प्रतयोमी अतः यतः
कविः सर्वज्ञः तत्कृतः पकः परिवडः तत्रहेतः अनादि अनन्त पाश्चाति नास्य तः कालतः पारिवदे
देशायस्य सः ३ कालत्रयेणासंहतेत्वमाहत्वमेव तिलत्वायरवयवैः क्षिणापिलयपसि तदे
वमूक्षादिकर्तृत्वेपि निर्विकारत्वमेवाह कूटस्थ इति तत्र हेतवः आत्मा तान ३ यः परमेष्ठी पर।

त्वं समस्तं त्वनिततोषितत्वा त्रयावत्तहौ तु कविषयाव त्वमेक आत्मात्मवतामनादि।
रनन्तपारः कविरंतरात्मा ३ त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानामायुर्लवाद्यावयवैः क्षिणो।
षि कूटस्थ आत्मा परमेष्ठ्यजो महांस्त्वं जीवलोकस्य च जीव आत्मा ३ त्वत्तः परं नापरमप्य
नेजदेजत्व किंचिद्व्यतिरिक्तमस्ति विद्याकलास्ते तनवश्च सर्वा हिरण्यगर्भोसि बृहद्।

मेश्वरः अजः जन्मशून्यः त्वं महान् अपरिच्छिन्नः किं च जीवलोकस्य च कर्मेव प्राणजन्मादिभिर्वि
क्रियते त्वं तस्य जीवः जीवनस्य हेतुः यतस्तस्यात्मा नियंता ३ तत्कुतः तत्राह त्वत्त इति त्वत्तोऽव्य
तिरिक्तं यदि किंचिद्भवेत्तर्हि तस्याजन्मादि विरक्तत्वं नियम्यत्वादिकं वा भवेत् तत्तु नतः परं कारणं
अपरं कार्यं तत्रैव जगदनेजं चलमप्येजनस्थावरं च व्यतिरिक्तं नास्ति बोधकं शास्त्रं व्यतिरिक्तमस्ती
ति वक्तव्यं यतः विद्याः वेदाः पवेदादि विद्यास्थानानि कलास्ते तत्त्वं गात्राणि त्वं तनवः न तु व्यतिरिक्ताः
तत्कृतः यतः त्वं बृहद्ब्रह्म सर्वात्मा मितरपि अतः तत्राह हिरण्यगर्भ इति ब्रह्मा स हिरण्यगर्भोऽसि बृहद्।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी १३

ननु ब्रह्मणः शरीरस्य मम कृतो ब्रह्मत्वं कुतो वा ब्रह्मणो ऽशराभेदादित्यत्राह व्यक्तं कार्यमिदं तव शरीरं व्यक्तेस्सत्यमिति वाच्य न शरीरेणात्वमिंद्रियप्राणमनसां गुणानभेदोऽकिं न परमेश्वरमेवस्वधामनि स्वरूपे स्थित एवं भूतेन न स्थ्यनीयो धानेन न ग्रन्तकमव्यग्रात्मानं निरूपाधि ब्रह्मैव पुराणपुरुष इत्यर्थः ननु ब्रह्मत्वं पुराणपुरुषत्वं कथमेकस्येत्यत्राह इत्यनन्तेयनत्वयाप्यव्यक्तेना

व्यक्तं विभोस्थूलमिदं शरीरं येनेंद्रियप्राणमनोगुणास्त्वं भुंक्षे स्थितो धामनि पारमेष्ठ्ये अव्यक्तमात्मा पुरुषः पुराणः २२ अनन्ताव्यक्तरूपेण येनेदमखिलं ततं चिदचिच्छक्तियुक्ताय तस्मै भगवते नमः २४ यदिदाश्चस्य स्वभिमतान्वरान्मे वरदोत्तम भूतेभ्यस्त्वद्विसृष्टेभ्यो मृत्युर्मा भून्मम प्रभो २५ नांतर्बहिर्दिवा नक्तमन्यस्मादपि चायुधैः न भूमौ नांबरे मृत्युर्न नरैर्न मृगैरपि २६ व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा सुरासुरमहोरगैः २७ अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे ऐकपत्यं च देहिनां सर्वेषां लोकपालानां महिमानं यथात्मनः तपोयोगप्रभावानां यन्न रिष्यति कर्हिचित २९ इति श्रीभा

मनो वचनो योवराणां रूपाणां दर्शिनं तं व्याप्तं तस्मै नमः भगवते अविमिस्वयायनमः भगवत्त्वे हेतवि चिदचिच्छक्तियुक्ताय एतास्याः पुत्राय इति २४ २८ अन्यस्मात्त्वत्सृष्टव्यतिरिक्तादपि भगवतः आयुधे मास्त्वमाभूत २६ व्यसुभिः अप्राणैः असुमद्भिः सप्राणैः यथात्मनस्तवास्ति यथा अप्रतिद्वन्द्वता दिकं देहीति शेषः तपसा योगेन च प्रभावो येषां तेषां यन्न प्राणिमाद्यैश्वर्यं न रिष्यति न नश्यति तन्मे दे

13A

वनेषैतेन वंशल्प्रा विजित्याखिललोकपान् विस्मह्देषेणतान्सर्वांश्चैवेन्द्रः समयीदयतस्वत
श्रोस्रा १ ममममत्रः यद्यपीमेदुर्लभाः २ प्रमोघेनग्रहेयस्य ३ यदर्थंतपः तमेतदाहृयवृमि

श्रीनारद उवाच एवंवृतः शतधृतिर्हिरण्यकशिपोरथ प्रादात्तत्तपसा प्रीतो व।
रांस्तस्य सुदुर्लभान् ब्रह्मोवाच तातेमे दुर्लभाः पुंसां यान्वृणीषे वरान्मम तथा
पि वितराम्यंग वरान्यदपि दुर्लभान् २ ततोजगाम भगवानमोघानुग्रहो विभुः
पूजितोऽसुरवर्येण स्तूयमानः प्रजेश्वरैः ३ एवं लब्धवरो दैत्यो बिभ्रद्धेममयं वपुः
भगवत्यकरोद्द्वेषं भ्रातुर्वधमनुस्मरन् ४ स विजित्य दिशः सर्वा लोकांश्च त्रीन्महा।
सुरः देवासुरमनुष्येन्द्रगन्धर्वगरुडोरगान् ५ सिद्धचारणविद्याध्रानृषीन्पि।
तृपतीन्मनून् यक्षरक्षः पिशाचेशान्प्रेतभूतपतीनथ ६ सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वा।
वशमानीय विश्वजित् जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ७ देवोद्यान
श्रियाजुष्टमध्यास्ते स्म त्रिविष्टपं महेन्द्रभवनं साक्षान्निर्मितं विश्वकर्मणा ८ त्रै
लोक्यलक्ष्म्यायतनमध्युवासाखिलर्द्धिमत् ८ यत्र विद्रुमसोपाना महामारकता
भुवः यत्र स्फाटिककुड्यानि वैदूर्यस्तम्भपंक्तयः ९ यत्र चित्रवितानानि पद्मरा।

त्यादिना ४५८ सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां जातानां ये ये पतयः तान् त्रिविष्टपं स्वर्गमध्यास्ते।
स्म प्रविष्टितवान् तत्र महेन्द्रभवनमध्युवास प्रविवास तस्मिन् ८ याखिलसमृद्धियुक्

गासनानि च पयः फेननिभाः पर्य

तमेवाद्ययंत्रेतित्रिभिः ९ सक्रारामानिपरिक
दाः परिकराः यासा १०॥

सुजारामपरिकल्प्य कनद्विद्युवै

मः प्राहयंत्वरस्नानः ।८

सुदतीमुदन्य: ॥ ऊर्जितमधिकं चंडं तीव्रं शासनं यस्य १२ अंगाहे राजन् उरोवंशयिनाउरोवंशेनम
धुनामस्रयामनंश्रनमवविहृतेनैविहूर्णिनेनाशेश्रप्रतिलीयमानंश्रशोषयिस्तपा: सर्वलोकपा।

रत्नस्य लोषु पश्यंति सुदती: सुंदरं मुखं ॥ तस्मिन्महेंद्रभवने महाबलो महामना।
निर्जितलोकपककाटरेभिर्भिवंघाघ्रियुग: सुरारिभि: प्रतापितैर्जितनचंडशासन:
म १२ तमगान्मयुनोस्कंधिनाविहृतंतामस्राद्रमशोषयिस्तपा उपासतोपायन।
पाणिभिर्विनात्रिभिस्तपोयोगबलौजसापदं १३ जगमुर्महेंद्रासनमोजसास्थितं।
विश्वावसुस्तुंबुरुरस्मदादय: गंधर्वसिद्धाऋषयोस्तुवन्मुहुर्विद्याधराश्चाप्सरस।
श्चपांडव १४ सपववर्णाश्रमिभि: क्रांतभिर्भूरिदक्षिणै: इज्यमानोहविर्भागानग्र
हीत्स्वेनतेजसा १५ अकृष्टपच्यातस्यासीत्सप्तद्वीपवतीमही तथाकामदुघागाव
दीनानामृतोदधि: हाद्यौस्तनानावर्षपदंनभ: १६ रत्नाकरोस्त्ररत्नौघांस्तत्पत्न्यस्त्रौ
हरूर्मिभि: तोयशोधृतनतोदद्धिचीरमृतोदके: १७ शैलाद्रोणीभिराक्रीडं
सर्वर्तुषुगुणानद्रुमा: दधारलोकपालानामेवएकपृथकगुणान् १८ ॥

शेला: उपायनयुक्तै: पाणिभिरुपासत पासनत्रिभिर्ब्रह्मविस्तरुद्रैर्विनापदमाश्रयभूतं उ
पासनप्रकारमाहजगुरिति १४ १६ तत्पत्न्योनघरूहु: वहतिस्म रत्नाकरोनेवाहदात्येति
१७ आक्रीडं क्रीडास्थानं गुणान्पुष्पफलादीन सर्वलोकपालानां पृथग्विधानावगुणा।

14A

निर्जिताः ककुभोयेनयथोपज्ञोपंयथाप्रोति १९ यतयांकाष्ठी २२ अग्रयावन्तरहितानामेवा
ह २४ समटषाने अवनांसर्वेषांश्रेयसामुपपनयेसंधिरार्थः २५ ११ ननुदेवादिविद्वेषेण
महस्योनिर्जितककुभेकरादृविप्रयान्प्रियान यथोपज्ञोपंभंज्ञानोनान्यदर्जितेदि
घः १९ एवमेचर्यमनस्य हमस्योछास्ववर्तनः कालोमहान्यतीयायवस्नषा
पमयेयुषः २० तस्याग्रहंदसंविप्राः सर्वलोकाः सपालकाः अन्यत्रेलब्धवार
णाः प्रारणायेयुनोलकाः रच्युत २१ तस्मैनमोस्नकाष्ठायेयत्रान्मामहारेरीश्वरः
यद्गत्वाननिवर्तंतेप्रांतासंन्यासिनोमलाः २२ इतितेसंयतात्मानः समाहितधि
योमलाः उपतस्थुर्हृषीकेशंविनिद्रावायुभोजनाः २३ तेषामाविरभूद्वाणीअव
पामेयानिः स्वना संनादयंतीककुभः साधुनाममयंकरी २४ मामेष्टविवुधश्रेष्ठाः
सर्वेषांभद्रमस्तुवः सदर्शनेहिभूतानांसर्वश्रेयोपपत्तये २५ ज्ञातमेतस्यदौरात्म्य
दैतेयापसदस्यधत तस्यशांतिंकरिष्यामिकालेनावन्मतीतन २६ यथावेदेषुदेवे
विरेषु षुगोषुसाधुषु धर्मेमयिविविदेषः सवाग्रास्पुविनश्यति २७ निर्वैरायप्रशांतायसस्नुता
यमहात्मने प्रहादायपदाद्गुह्यतिप्येषिवरोजितं २८ नारदउवाच इत्युक्तालोक
स्वविनाप्रोक्तसिणोजिनवानवाहनिर्वैरायेतिसर्वेमहंसहेनमजनकहोहमितिभावः २८।
ग्रसंवदनेसमिरतदानीतनदेषस्यमहत्त्वादितिभावः २९॥ राम राम राम

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
१५

तस्यैवंदेवंचक्रमादौसूतनस्यमहत्वमाह तस्येत्यादिना गुणैर्महान्नभूतगुणानेवाह महदुपासक
इत्यादिना ३०। सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्य एकएवप्रियसुहृत्तमः ३१ सन्नताआर्याणामंघ्रयो
येनईश्वरइतिभावनायस्य ३२ व्यसनेषुनोद्विग्नंचित्तं गुणेषुविषयेषु यतस्तेष्ववस्तुदृक्।

तस्यदैत्यपतेःपुत्राःचत्वारःपरमाद्भुताः प्रह्लादोभून्महांस्तेषांगुणैर्महदुपासकः ३० ब्र
ह्मण्यःशीलसंपन्नःसत्यसंधोजितेंद्रियः आत्मवत्सर्वभूतानामेकःप्रियसुहृत्तमः ३१
दासवत्सन्नतार्यांघ्रिःपितृवद्दीनवत्सलः भ्रातृवत्सदृशेस्निग्धोगुरुष्वीश्वरभावनः ३२
विद्यार्थरूपजन्माढ्योमानस्तंभविवर्जितः ३२ नोद्विग्नचित्तोव्यसनेषुनिःस्पृहःश्रुतेषु
दृष्टेषुगुणेष्ववस्तुदृक् दांतेंद्रियप्राणशरीरधीःसदाप्रशांतकामोरहितासुरोसुरः ३३
यस्मिन्महद्गुणाराजन्गृह्यंतेकविभिर्मुहुः नतेधुनापिधीयंतेयथाभगवतीश्वरे ३४ यं
साधुगाथासदसिरिपवोपिसुरानृप प्रतिमानंप्रकुर्वंतिकिमुतान्येभवादृशाः ३५ गु
णैरलमसंख्येयैर्माहात्म्यंतस्यसूच्यते वासुदेवेभगवतियस्यनैसर्गिकीरतिः ३६ न्यस्तक्री
डनकोबालोजडवत्तन्मनस्तया कृष्णग्रहगृहीतात्मानवेदजगदीदृशं ३७ आसीनःपर्य
टन्नश्नन्शयानःप्रपिबन्ब्रुवन् नानुसंधत्तएतानिगोविंदपरिरंभितः ३८ ॥

दांतानिइंद्रियादीनियस्य असुरजातिःअसुरोपिसन् अधुनापितेगुणानपिधीयंतेनतिरोहितानभवंति यतस्ते
गृह्यंतेकविभिरिति ३४ साधुगाथासदसिसाधुकथाप्रसंगवत्यांसभायांप्रतिमानंदृष्टांतं ३५ सूच्यते
मयाकेवलंयोज्ञायतेमहत्कथानइतिवा ३६ नैसर्गिकीरतिलिंगान्याह न्यस्तक्रीडनकइतियद्भिः तन्मन

स्तयानदेकचित्तत्वेन ३७ एतान्यासनादीनिगोविंदेन परिरंभितःआत्मनायःक्रीडितः ३८॥ राम॥

15A

रुदति रोदिति वैकुंठस्य चिंतया शबला व्याप्ता मिश्रा आक्रांता चेतना यस्य तस्य चिंतयाह्लादो यस्य ३९ उत्कंठः
सोत्कंठः यत्तस्य तु अनुचकार तच्चेष्टादिवांसमनुकृतवान् ४० संस्पर्शस्तेन तद्भावापत्तिः तेन निर्वृतः अ
स्पंदः स्थिरो यः तेन यः आनंदः तेन यत्सलिलं तेन युते आमीलिते ईषद्विमीलिते ईक्षणे यस्य ४१

कचिद्रुदति वैकुंठचिंताशबलचेतनः कचिद्धसति तच्चिंताह्लाद उद्गायति कचित ३९ ना।
दति कचिदुत्कंठो विलज्जो नृत्यति कचित कचित्तद्भावनायुक्तः तन्मयोनुचकार ह ४०
कचिदुत्पुलकः तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिर्वृतः अस्पंदप्रणयानंदसलिलामीलितेक्षणः
४१ स उत्तमश्लोकपदारविंदयोर्निषेवयाकिंचनसंगलब्धया तन्वन्परां निर्वृतिमात्म।
नो मुहुर्दुःसंगदीनस्य मनः शमं व्यधात ४२ तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्म
नि हिरण्यकशिपू राजन्नकरोदघमात्मजे ४३ युधिष्ठिर उवाच देवर्षे एतदि।
च्छामो वेदितुं तव सुव्रत यदात्मजाय शुद्धाय पितादात्साधवे ह्यघं ४४ पुत्रान्विप्रति।
कूलान्स्वान्पितरः पुत्रवत्सलाः उपालभंते शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ४५ ॥

आत्मनः परां निर्वृतिं तन्वन् दुःसंगेन दीनस्यापि स्वमनसः शमं शांतिं व्यधात ४२ अघं द्रोहम
करोत ४३ प्रथमाध्याये तेषामेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति देवर्षे इति नववचनैः तवा।
वाकामिति वा साधवे अघं च मृदात साधोः द्रोहं कृतवान इति यत तत्वेदितुं ४४ उपालभंते।
आदिशंति अघं तु नैव कुर्वंति अपरः शत्रुरिव ४५ ॥ राम राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा स
टी १६

अनुवर्त्तमानअनुकूलान्साधून्अपमानितरोषानयारुःपितेवदेवतायेषांतानउद्दिश्यअपचारंनकुर्वन्नीति
किंमुख्येनवामित्यर्थः पुत्रायपुत्रास्मैहिताय पितृद्वेषःपित्राकृतोद्वेषःपुत्रस्यमरणार्थंप्रयो।
जितः प्रवर्त्तितइतियत्एतत्कौतूहलंविधत्सप्रमाकृतयद्वायस्मात् पुत्राययोद्वेषःसएव
मरणायप्रयोजितः अतएवतत्कौतूहलंविधत्स्वेत्यर्थः ४८ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांसप्त।
मस्कंधेचतुर्थोध्यायः ४ एवमसुरकृतोपीतन्यकाविस्मस्ततोवतेयातयनहिपसर्याघेःसतुदै

किमुतानुवशान्साधूंस्तादृशान्गुरुदेवतान् एतत्कौतूहलंब्रह्मन्नस्माकंविधम।
प्रभोपितुःपुत्राययद्द्वेषोमरणायप्रयोजितः ४८ इतिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेचतुर्थो
ध्यायः ४॥ श्रीनारदउवाच पौरोहित्यायभगवान्वृतःकाव्यःकिलासुरैः षण्डामर्कौ
सुतौतस्यदैत्यराजगृहान्तिके १ तौराज्ञाप्रापितंबालंप्रह्लादंनयकोविदं पाठया
मासतुःपाठ्यानन्यांश्चासुरबालकान् २ यत्तत्रगुरुणाप्रोक्तंशुश्रुवेनुपपाठच ना
साधुसुरराट्पुत्रमंकमारोप्यपांडव पप्रच्छकथ्यतांवत्समन्यतेसाधुयद्भवान् ४।
श्रीप्रह्लादउवाच तत्साधुमन्येसुरवर्यदेहिनांसदासमुद्विग्नधियामसद्ग्रहात् हि
मनसामेनेस्वपरासद्ग्रहाश्रयं ३ एकदा
त्वोनचापाकृत भगवद्भक्तिरेवविद्वेषकारणमितिवक्तुमाह पौरोहित्यायेत्यादिनाकाव्यःशु
क्रः अतस्तस्यसुतौतत्रतत्रवसतामितिशेषः १ पाठ्यान्दण्डनीत्यादीन्पाठ्यानसुरबालकांश्चेइ।
त्यन्वयः २ अन्यश्रवणानन्तरंतथैवअनुपपाठचकिंतुनसाधुमेनेतत्रहेतुःस्वपरेत्यसद्ग्रहोमिथ्या
भिनिवेशआश्रयोयस्यतत् ३ हेअसुरवर्यअसद्ग्रहात्अहंममेतिमिथ्याभिनिवेशाद्धेतोःसम।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

16A

परपक्षे विस्त्रीसमाहिताः प्रतिष्ठिताः हासमेवाह बुद्धिरिति ६ विपक्षैर्भागवतैर्द्वेतश्रुतैः ननु त्वद्गृहे
छन्नैस्तेषां प्रवेशः सत्यं तथापि प्रतिच्छन्नैर्वेषान्तरेणागतैः ७ दैत्यैर्गृहमानीतं ८ बालानति अतिक्रम्य ६
त्वत्तः अभूत् तव ९ १० अहो मायामाहिमा भवतां ममापि पतीत्या शोधननात्वदादृशः परः स्वश्चेति मिथ्याभि

नारद उवाच श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परपक्षसमाहिताः जहास बुद्धिर्बालानां भिद्यते परबुद्धिभिः ६
सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुगेहे द्विजातिभिः विष्णुपक्षैः प्रतिच्छन्नैर्न भिद्येतास्य धीर्यथा ७ गृह
मानीतमाहूय प्रह्रादं दैत्ययाजकाः प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समपृच्छन्त सामभिः ८ वत्स प्रह्राद
भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिविपर्ययः ९ बुद्धिभेदः परकृत उ
ताहो ते स्वतोऽभवत् भण्यतां श्रोतुकामानां गुरूणां कुलनन्दन १० प्रह्राद उवाच परः स्वश्चे
त्यसद्ग्राहः पुंसां यन्मायया कृतः विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ११ स यदानुव्रतः पुं
सां पशुबुद्धिर्विभिद्यते अन्य एष तथान्योऽहमिति भेदगतासती १२ ॥ ॥ ॥ ॥

निवेशो यदीयया मायया एव कृतः न तु वास्तवः अत एव तथा विमोहितबुद्धीनामेव दृष्टः ननु मम
तस्मै अचिन्त्यमायेश्वराय अहो किमेतन्मल्लपसि तव बुद्धिभेदो यतो जातस्तत्कथयेत्यादि मः स तु त ६
स्मादेव त्वत्तत्परमोहस्तेति त्रिभिः स भगवान् यदा अनुव्रतः अनुकूलो भवति तदा पशूनामिव
बुद्धिर्भेदगता असती मिथ्या विषयाभिमुखी ते भिन्नात्मनिष्ठा भवति १२ ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भेदस्यासंबद्धत्वायाह सएष परमात्मैव स्वः पर इति चाविवेकिभिर्निरूप्यते यश्चैतेन यतः स सर्वे
षां जिज्ञासायां ब्रह्मादयोपि मुह्यन्तीत्येतैरनन्तः दुरत्ययः दुर्गमः अनुक्रमणो मार्गः चरितं वर्णनं वा यस्य
सः १३ ननु निर्विकारस्य कथं मतिभेदः कृतस्तत्राह यथेति आकर्षस्य अयस्कान्तस्य समीपे स्वय
मेव भ्रमति चेतसः चक्रपाणेः सन्निधिरेव कारणं जातस्तत्राह यदृच्छयेति कस्य न भेदः स्वादेः फलमेतदिति

सएष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मा
दयो ह्येष भिनत्ति मे मतिः १३ यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसन्निधौ तथा मे भिद्यते चेतश्च
क्रपाणेर्यदृच्छया १४ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः तं निर्भर्त्स्याथ कुपितः सुदी
नो राजसेवकः १५ आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थो
स्योदितो दमः १६ दैतेयचन्दने जातोयं कण्टकद्रुमः यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोर्भकः १७

कण्टकः

न व्रं

न जायते इत्यर्थः १४ राजसेवक उवाचेति शेषः १५ वेत्रं कशां उपायानां मध्ये चतुर्थो दमो दण्डः अस्य दुर्बु
द्धेः उदित उक्तः शामादिषु अविषक्तत्वे हेतुः कुलस्य अङ्गारवद्दाहकत्वात् १६ तत्कुतः तत्राह दैतेया एव चन्दनद्रुमाः
तेषां वने अयं कण्टकद्रुमस्तत्तुल्यो जातः न देवाह यस्य दैत्यवनस्य मूलोन्मूलने परशुस्थानीयस्य विष्णोः
अयमर्भकः एव नालायितः नालमिवाचरत् यथा परशोः छेदकत्वं वज्रादिनिरमितो दण्डः सहकारी तं वि
ना छेदनासंभवात् तथायं विष्णोर्दैत्यस्य तृहेदेहेन जात इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतीत्थं प्रह्लादं भीषयित्वा धर्मार्थकामस्वरूपप्रतिपादकं शास्त्रमध्यापयामास १९ ज्ञाते ज्ञेयस्वरूपे च
तद्रूपं येन तेन ज्ञानादेत्येवं रूपं प्रति मचाप्रुष्टं उद्धृत्य स्थापितं २२ पादसेवनं परिचर्या अर्चनं पूजा दासं कर्म
समर्पणं सख्यं विश्वासः तु हितं वा सारिग्रात्मा निवेदनं देहसमर्पणं यथा विक्रीतस्य गवाश्वादेर्भरणपालनादि
चिन्ता न क्रियते तेन यथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिन्तावर्जनमित्यर्थः २३ इति एवोक्तानि नवलक्षणानि यस्याः

इति तं विविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनं १९ तत एनं गु
रुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयं दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलंकृतं २० पादयोः पतितं बालं प्रतिनं
द्याशिषासुरः परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमाप निर्वृतिं २ आरोप्यांकमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाम्बु
भिः आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाह युधिष्ठिर २१ हिरण्यकशिपुरुवाच प्रह्लादानूच्यतां तात
स्वधीतं किंचिदुत्तमं कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् २२ प्रह्लाद उवाच श्रवणं
कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं २३ इति पुंसार्पिता विष्णौ
भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियेत भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् २४ निशम्यैतत्सुतवचो हिरण्यक
शिपुस्तदा गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः २५ ब्रह्मबंधो किमेतत्ते विपक्षं श्रयतासता अस

साध्वधीतं चेद्भगवति विष्णौ भक्तिः क्रियते सा च अर्पितैव सती यदि क्रियते न तु कृता सती पश्चादर्प्यते तर्हि
उत्तममधीतं मन्ये न तु तस्माद्गुरोरधीतं शिक्षितं वा न चैवं किंचिदस्तीति भावः २४ २५ २६ ॥ राम ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भेदस्यासंभवं दर्शयन्नाह स एष परमात्मैव स्वः पर इति च अविवेकिभिर्निरूप्यते यज्ञैरचेतन यतः यस्य व
र्त्मनि जिज्ञासायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति तत्र हेतुः दुरत्ययं दुर्ज्ञेयमनुक्रमणं चरितं मतं वर्णनं च यस्य
सः ।१३ ननु निर्विकारस्य कथं मतिभेदकत्वं तत्राह यथेति अयो लोहं आकर्षस्य अयस्कान्तस्य सन्निधौ स्वय
मेव भ्रमति चेतसः चक्रपाणेः सन्निधिरेव कुतो जातस्तत्राह यदृच्छया केवलं तस्य प्रसादादेः फलमेतदिति

स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मा
दयो ह्येष भिनत्ति मे मतिः ।१३ यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् स्वयमाकर्षसन्निधौ तथा मे भिद्यते चेतश्च
क्रपाणेर्यदृच्छया ।१४ एतावद्ब्राह्मणायोक्त्वा विरराम महामतिः तं निर्भर्त्स्याथ कुपि
तः सुदीनो राजसेवकः ।१५ आनीयतामरे वेत्रमस्माकमयशस्करः कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेश्चतुर्थो
स्योदितो दमः ।१६ दैतेयचंदने जातोऽयं कंटकद्रुमः यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ।१७

काष्टदंडः

नवा

न ज्ञायते इत्यर्थः ।१४ राजसेवकः उवाचेति शेषः ।१५ वेत्रं कृपादयः उपायानां मध्ये चतुर्थः दमो दंडः अस्य दुर्बु
द्धेः उदित उक्तः शास्त्रेषु तु वहत्वेदेतः कुलसंस्कारावज्ञापादतः ।१६ तत्कुतः तत्राह दैतेया एव चंदनद्रुमाः
तेषां वने अयं कंटकद्रुमः तत्त्व्या जातः न देवाह यस्य दैत्यवनस्य मूलोन्मूलने परशुस्थानीयस्य विष्णोर
यम अर्भकः एव नालायितः नालमिवाचरत् यथा परशोः छेदकत्वे वङ्गरादिनिरमितो दंडः सहकारी तद्वि
नाच्छेदनासंभवात् तथायं विष्णोर्दैत्यवनच्छेदहेतुर्जात इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७

17A

इतितंप्रह्लादंभीषयन्नथ मोर्थकामधर्मस्यप्रतिपादकंशास्त्रमध्यापयामास १८ ज्ञातेज्ञेयश्रवणंच
तद्दृष्टयैवनतत्त्वज्ञानादेतेभ्यइतिमत्वाचार्यपुत्रैरुद्धृत्यस्थापितं २२ पादसेवनंपरिचर्यार्चनंपूजादास्यंकर्म
णामर्पणंसख्यंतुहिसंसारिण्यात्मनिवेदनंदेहसमर्पणंयथाविक्रीतस्यगवाश्वादेर्भरणपालनादि॰
चिंतानक्रियतेतथादेहंतस्मैसमर्प्यतच्चिंतावर्जनमित्यर्थः २३ इतिएवंवोक्तानिनवलक्षणानियस्याः॰

इतितंविविधोपायैर्भीषयंस्तर्जनादिभिः प्रह्लादंग्राहयामासत्रिवर्गस्योपपादनं १८ ततएनंगु
रुर्ज्ञात्वाज्ञातज्ञेयचतुष्टयं दैत्येंद्रंदर्शयामासमातृमृष्टमलंकृतं १९ पादयोःपतितंबालंप्रतिनं
द्याशिषासुरः परिष्वज्यचिरंदोर्भ्यांपरमापनिर्वृतिं २० आरोप्यांकमवघ्रायमूर्धन्यश्रुकलांबु
भिः आसिंचन्विकसद्वक्त्रमिदमाहयुधिष्ठिर २१ हिरण्यकशिपुरुवाच प्रह्लादानूच्यतांतात॰
स्वधीतंकिंचिदुत्तमं कालेनैतावतायुष्मन्यदशिक्षद्गुरोर्भवान् २२ प्रह्लादउवाच श्रवणं॰
कीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंदनंदास्यंसख्यमात्मनिवेदनं २३ इतिपुंसार्पिताविष्णौ
भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियेतभगवत्यद्धातन्मन्येधीतमुत्तमम् २४ निशम्यैतत्सुतवचोहिरण्यक
शिपुस्तदागुरुपुत्रमुवाचेदंरुषाप्रस्फुरिताधरः २५ ब्रह्मबंधोकिमेतत्तेविपक्षंश्रयतासताअसा

साध्वधीतेनचेद्भगवतिविष्णोभक्तिःक्रियतेसाचअर्पितैवसतीयदिक्रियतेनतुकृतासतीपश्चादर्प्यतेतद
त्तममधीतंमन्यनतुतस्माद्गुरोरधीतंशिक्षितंवातथाविदंकिंचिदस्तीतिभावः २४ २५ २६ ॥ राम ॥

18

श्री
भाग
टी० १८

मित्त्वेनवर्तमानस्यापिनचविरोधाचरणंनासंभावितमित्याह संतितिनूनमेवमित्रत्वंयेषांतेरोगाइतिब्रह्महत्यादयोरो
गास्यात्तत्राघ: कृपाकरतकः स्वामिहारीतत्कृतवीदृशमीरागतल्पगाइत्यादिरूपस्तत्रकः पातकिनांरोगाण्ययोदे
तितयातेपामस्मद्विद्वेषादिकसदैनीत्यर्थः मन्त्रणेनमयापाठितेनास्मभ्यकृत ज्ञात्वेतिदोषमास्मग्रहा: अग्र
जागमस्त्राघ: मयिदोषमोपमाकृयाइत्यर्थः ईदृशाचोइतितद्विजास्मणिश्रुतवकोपउचितःइतिभावः २८

संतिह्यसाधवोलोकेदुर्मैत्राःछद्मवेषिणः तेषामुदेत्यघंकालेरोगःपातकिनामिव २७ गुरुपुत्र
उवाच नमत्प्रणीतंनपरप्रणीतंसुतोवदत्येषतवेन्द्रशत्रो नैसर्गिकीयंमतिरस्यराजन्नियच्छ
मन्युंकददाःस्ममानः २८ नारदउवाच गुरुणैवंप्रतिप्रोक्तोभूयआहासुरःसुतं नचेद्गुरुमुखी
यंतेकुतोभद्रासतीमतिः २९ प्रह्लादउवाच मतिर्नकृष्णेपरतःस्वतोवामिथोभिपद्येतगृहव्र
तानामदान्तगोभिर्विशतांतमिस्रंपुनःपुनश्चर्वितचर्वणानां ३० ॥ राम ॥ राम ॥

गुरुमुखीगुरुवाक्यजनितादेमद्र २९ आस्तामियंवार्ताभवादृशानांविषयासक्तानामनधिकारादित्या
शयेनाहमतिरितिपरतः गुरोःस्वतोवामिथोवाअन्योन्यतः नाभिपद्येतनसंपद्येतकेषांगृहएवव्रतंसंकल्प
इतिकृत्वाचितंयेषांव्रतपवअदान्तैरवशपरतैर्गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभूतैःतमिस्रंसंसारंविशतांतच्चर्वितस्यैवचर्वण १८

18A

नन्वन्धीकृतस्य एवं मानं दत्त्वा पर्यन्तोऽन्नेऽपि निष्ठा एव किं न स्युः न दत्त्वानादिमाहात्म्येनेति ये दुराशया आशयाः विषयाभिले
नः करणाः ते हि विष्णुं न विदुः स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थः येषां तेषां गतिं परमतत्त्वं तेनापि गुरूपदेशाद्विष्णुमा
श्रयन्ति तत्राह बहिरिति विषयेष्वर्था येषां ते बहिरर्थास्तानेव पुरुषत्वेन मन्तुं शीलं येषां ते अतः अन्धैरुपनीयमाना
अन्धा यथा पथा न विदुः किं तु गर्तेऽपतन्तीति तथा तेऽपीशस्य तन्त्र्यां दीर्घरज्ज्वां वेदलक्षणायां वर्णाश्रमादि नामा
भिरुद्दाम्नि दामान्नियमात् तस्यां काम्यैः कर्मभिः बद्धा एव भवन्तीत्यर्थः तदुक्तं विषयाविष्टचित्तानां

नैते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः। अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
स्तेऽपीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥३१॥ नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं स्पृशत्यनर्थापगमो यदर्थः। म
हीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किंचनानां न वृणीत यावत् ॥३२॥ इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यक
शिपू रुषा। अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले ॥३३॥

विष्ण्वावेशः सुदूरतः वारुणी दिग्गतं वस्तु व्रजन्नैन्द्रीं किमाप्नुयादिति ॥१॥ ननु च एको देवः सर्वभू
तेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा इत्यादिश्रुतेः प्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः अन्तर्यामिनं तेषां ना
भिमुखप्रवेशः तत्राह नैषामिति निष्किंचनानां निवृत्तविषयाभिमानानां पादरजसाभिषेकं यावन्न वृ
णीत तावदेतेषां मतिरुरुक्रमस्याङ्घ्रिं न स्पृशतीति नत्वा प्रसभावनादिभि
र्विहितत्वस्यार्थः अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थः यस्या अङ्घ्रिस्पर्शेनानर्थः प्रयोजनं मदद्दत्तञ्च

19

श्री प्रमर्षो सहनं तेन मद्रिया करुणा प्राविष्टो व्याप्तः कषायी भूतेश्रुतास्रेलोचने यस्य देहेने र्न्मलाः गादस्या
भाग ३४ वध्यते हेतुः यतो यं मे भ्रातृहा कृतो विसो पादावर्वतितस्य तथा तीरथे। अतः सप वाधमिस्य व
१९ धः ३५ मृत्तो विमुरप्य विमुसनो यं कि मिति स्वीकृत वान्यत्वार विसो वैति प्रहात ३८ न तु नवाय
मपत्य व कथं च वध्यः तथा च परोऽप्यो वध मिव दिति स्त्रीच्चेतन तदपत्य मेव त्तेय स्ततः स्वतः स्वदेहे न गोपयन्निति

प्रात्ता मर्ष करुणाविष्टः कषायी भूत लोचनः वध्यमानाम्स्वयं वध्यो नि: मावयतेनेर्न्मलाः ३४
प्रवेमे भ्रातृहा सो यं रितास्वान्स्वहृदोधमः पितृव्यादवर्यः पादो विसो दर्शदर्चेति ३४ विसो
वीसाधमो किंतु कवि घात्स समेजसः सोऽहं देहत्त्यागेनापि त्रो वेद्या यः पेवहायनः ३५ परोऽप्य
सोहितकृतय घोषधस्व देहनो प्याम पुवत्सलो हितः क्रियान्न देगे पडतात्मनो हितेश्रेष्ठ स
त्यक्तिनीवृत्तियहिवर्जनात ३७ सर्वैकपापेऽहं तव्यसंभोजनशायनासनैः स्वहलिंगतयः शत्रुर्मे
नेडे प्रमिवेद्रियं ३८ नैर्मलास्ते समाधिष्टा भर्त्रीवंशूलपाणयः निमदे पूकवाल्मप्त्याः तास्र
वृमस्पृप्रिवो वदाः ३९ नदे तो भेरवाद्यादार्द्धिधिमि धीति वादिनः प्रासीने चाद्दनूप्तले मे
ताद सर्वसमर्थ ४० ॥

चेतः प्रामयप्सव प्रास्तो मता स्वदस्य कयाश्रेयमपि यन कर चवरणादि तदप्यात्मनोहितं चेत क्रियादेवेस
र्ने धः ३७ प्रतः सर्वैकपापेऽहं तव्यः संभोक्ता भोजने भोजनादिषु विषादिमयोगैरिमर्थः यथाउत्थमिदि
ष्ठ यं मनः शत्रुः ३८ तिदानितद्दणादेष्टायेषांकलास्या मानियेषां तेचनेचनाः प्रा तोशमस्पृतिशिशोकहादास्य। १५

19 A

वैरं स्वेरयन्नः समाहितमात्मानमेतोयस्यतस्मिन्नतेषांप्रहारानिघ्नन्सा जाताः तत्रैदेनवः ब्रह्माणिनिर्वि
कारेऽनिर्देश्यऽविषयेभगवतितिरतिशये स्थैर्येऽविलात्मनि पाद्यादीनामपित्यिंयत स्पवंभूते
परेऽपुण्यस्यनिर्द्वस्यसत्क्रियामहो सुमास्व ४१ ४२ अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानि गिरि
शृङ्गादयः तेभ्यः पातनानि तैः अवज्ञादादिषु संनिरोधेश्च ४३ पर्वताक्रमणैः पर्वतान्तादुपरिक्षेपैः व

परेब्रह्मणिनिर्देश्येभगवत्यखिलात्मनि युक्तात्मन्यफलाश्वासं त्वपुण्यस्येवसत्क्रियाः
४१ प्रयासेपहतेतस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशंकितः चकारतद्वधोपायाञ्चिवधेनपुरोहितैः
४२ दिग्गजैर्दन्दशूकेन्द्रैरभिचारावपातनैः मायाभिः संनिरोधैश्चगरदानैरभोजनैः ४
३ हिमवाय्वग्निसलिलैः पर्वताक्रमणैरपि नशशाकयदाहन्तुमपापमसुरः सुतं ४४ चिंता
दीर्घतमांप्राप्तः तत्कर्तुंनाभ्यपद्यत ४४ एवमेवहूसाधूनामवधोपायास्त्वनिर्मिताः तैस्तैर्द्रोहैः
रसद्धर्मैर्मुक्तः स्वेनैवतेजसा ४५ वर्तमानोविदूरेवैबालोप्यजडधीरयं नविस्मरतिमेनार्यं

...: ४४ चिंतामे
हदवचेनैरभिचाराद्याहृतिर्दृशीयानिनतंस्वतंकर्तुंनाभ्यपद्यत ... पतनमापवृषाशक्तोदित्यर्थः ४४ अविदूरेव
वाहृपसर्वेतिनिर्मितैर्मया असाधुपरूषयशोभवतिनेत्याह: असद्धर्मैरपकारैरभिचारैर्वा ४५ अविदूरेव
तेमानोऽपिबालोप्ययं अजडधीः निर्भयः वितमेयनार्थमन्यायं शत्रुत्वंचानविस्मरतिअजीर्णातस्यमध्यमपुत्रं
पुत्रः शफोनामीपत्नभ्याहरिविद्वायविक्रीयतः स्यथातयोरपकारमविस्मरन्हिपदंतविश्वामित्रमाश्रित

20

श्री भाग टी॰ २०

अप्रमेयः अपरिमेयोनुभावो यस्य न कृतश्चित्त्रयं येषां स्यनवामभविना अन्य स्यानुनुर्नैवभविष्यतीत्यर्थः ४७
गोपालमेतो अपाग्रमः पाप्नीतिलोविविक्रेपर्कौति ४८ भवोर्विजृंभणेनिवत्रस्तः समस्ताधिवत्यायस्मिनत
स्यविंसंवत्सरे वपपयाम यदमालेवनैवास्तिय हाशिशूवांहृते गुणदोषयोः पदं विषयोनभवतीत्य

अप्रमेयानुभावोयमकृतश्चिद्भयोमरः नूनमेनंहिरोधेनमनुर्मेभविताभवा ४७ इतिंतंवित
याकिंचितद्रामाक्षिप्रमथोमुखविशंउरामध्योगोपानसोविविकृइतिहोचतुः ४८ जितलियके
जनराजवंधभुवोर्विजृंभणाजुस्तसमस्ताधिवत्यपं ननस्वचिन्यतनवताथचहस्तेहेनवैशिशूनांगुण
दोषयोपदं ४९ रमंत्तपाश्शेवकृणास्यबद्धानिधेहिभीतोलुपलायनेयथावुद्धिस्त्वपुसोक्ष्यसा
धुस्तेवयावावहृत्भीरीवगुणामिष्यति ५० तेयोनिगरूपुत्रोकमनुक्तायेदमब्रवीत् यर्माहृत्मा
परेहुन्नाभाजोपेयहमेधिवीर्यममर्थ्ववकामंचनितरांचाजुह्वं वशः ५१ प्रह्लादयोचतःराज
मश्रयाकृतनायव यथाखिवर्गगुरुभिरात्मनेउपशिदितंनसाधुमेनेतहिद्दोहहसामोमप

धीः ५२ तथापिनहंथनमस्योपवितमित्याहत्तः इमंत्विनियावह्रसात्गमिष्यतिनावहृद्दाविषेदित
नःकिंचनकुवतःउहि ह्वसमीचीनाबुधस्ताभवनीतिः ५० अनवसायनतेयनसंगीकृत्य ५१ ततस्तुतोप्र
ह्लादाप्यर्मदिकमूचतुःप्रश्रिताखासोयुपवनतत्त्वतुस्पैयुयावनतिवर्गमवुशिदितमपिसाधुनमेने
नाशिदाचकृतःहंहेराहेयादिभिर्विषयेवारमनेयेषानेतपवर्णितो ५२ ॥ राम ॥ राम ॥

20A

पराहृतः अन्यत्रगतः सत्रयप्रहृतः संधिप्राद स्मरणार्थः क्रीडार्थं कृतत्राणः कृतेक्षैर्वल्लवावसरे
रितिवा ५२ तेषांनिष्ठांजन्ममरणं विदान् यथ दंद्वारामाणामीरितैतेरीहितै श्रुत दूषितायीयें
वांयतेवाला: ५४ तस्मिन्नेवन्यस्तंहृदयमीक्षणंचयैः ५६ इति श्रीभावार्थदीपिकायांसप्त
मेपंचमोध्यायः ५ गुरुगृहे व्यग्रे प्रह्लादो दैत्यबालकान् अन्तकं यपरं ततेनारदोक्तमुपा

यदाचार्यःपराहृतोगृहमेधीयकर्मसु वयस्यैर्बालकैस्तत्रसोपहूतः कृतक्षणैः ५२
अथतान्श्लक्ष्णयावाचाप्रत्याहूयमहाबुधः उवाचविद्वांस्तन्निष्ठांकृपयाप्रहसन्निव ५४
तेतुतद्गौरवात्सर्वेत्यक्तक्रीडापरिच्छदाः बालाअदूषितधियोद्वंद्वारामेरितेहितैः ५५।
पर्युपासतराजेंद्रतन्न्यस्तहृदयेक्षणाः तानाहकरुणोमैत्रोमहाभागवतोऽसुरः ५६ इ
तिश्रीभागवतेसप्तमस्कंधेपंचमोध्यायः ५ प्रह्लादउवाच कौमारआचरेत्प्राज्ञोधर्मा।
भागवतानिह दुर्लभंमानुषंजन्मतदप्यध्रुवमर्थदं यथाहिपुरुषस्येहविष्णोःपादो
पसर्पणं यदेषसर्वभूतानांप्रियआत्मेश्वरःसुहृत् १ ॥

दिवान् निरर्थकक्रियालापैरायुर्व्ययमजानतो प्रह्लादः सदयंप्राहधर्मंभागवतंकृती कौमारइत्या
दिना रहेवमानुषत्वंजन्मनियमीनाचरेत् यतोऽर्थदमेतत् तत्रकौमारएवयतः तदप्यध्रुवंनचैवं।
भूतेजन्मांतरेयतः दुर्लभंतत्रचधर्मानेवाचरेत् नसुस्वार्थप्रयासान्भागवतानेवतत्काम्यान् तत्रा।
भागवतान्नेवधर्मानाचरेदितितदुपपादयति यथाहीतिचद्वाभिः इहपुरुषस्यविष्णोःपादोपसर्पणं।

[illegible] ॥ ७ [illegible]

21

श्री
भाग
टी० २१

भोगोद्यमः कथं तत्राह सुखमिति सर्वत्र पश्वादावपि दैवात् पूर्वादृष्टादेव ३ प्र-
तस्तदर्थं प्रयासो न कर्तव्यः यतः प्रयासमात्रं केवलमायुषो व्यय एव यतस्तथा तेन प्रकारेण क्षेमं
न प्राप्नोति ४ भयमाश्रितः संसारभीतः पुरुषस्य भावः पौरुषं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति न विपद्येत नश्ये-
त्तच्च न भवेत् ननु प्रपदितिवा तावत् शीघ्रं केमायेयतेत कञ्च यावदस्य मिदं शरीरमजरं या

७२

सुखमैंद्रियकं दैत्या देहयोगेन देहिनां सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा दुःखमयत्नतः ३ तत्
प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परं न तथा विंदते क्षेमं मुकुंदचरणांबुजं ४ ततो यते-
त कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलं ५ पुंसो वर्ष-
शतं ह्यायुस्तदर्द्धं चाजितात्मनः निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतेंऽधं प्रापितस्तमः ६ मुग्धस्य
बाल्ये कौमारे क्रीडतो याति विंशतिः जरया ग्रस्तदेहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः
७ दुरापूरेण कामेन मोहेन च बलीयसा शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ।
को गृहेषु पुमान्सक्तमात्मानमजितेंद्रियः स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुं ९
को न्वर्थतृष्णां विसृजेत्प्राणेभ्योपि य ईप्सितः यं क्रीणात्यसुभिः प्रेष्ठैस्तस्करः सेवको व-

वत्जरया ग्रस्तो यावत् वैद्रियशक्तिः प्रतिहता यावच्च वयो नायुषः क्षयः आत्मश्रेयसि तावदेव यत्नः कार्यः
यः प्रयत्नो महान् सदीमभवन्नेव कृपया वनं प्रस्तुयम कीदृशाः प्राणाः आयुर्व्ययक्रमात् तद्युक्तः इति त्रिभि-
र्यश्चास्मात् तस्मात् ६ विंशतिवर्षाणि प्राप्नोति ७ दुरापूरेण दुःखेन समंतात् संपूर्यमाणेन ८ ननु यो

21A

किंवकथमित्याह प्रियायाः संगमादिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति द्वितीयेनान्वयः संज्ञानहितं पाताला
पानमहत्स्यवसंगतेषु स्त्रीहेनमितोभवद्‌ः कलानि मधुराण्यवलमानि येषां तेषां च संगतेषु नरः कवि
तेयस्य ॥ ता स्वस्रुरगृहे स्थिताः हृदय्याहृदयंगमाः मनोज्ञा उरवः परिछदा येषु तानतङ्ग्निंजीव
कः कल्याः कुलपरंपरागतः ॥ कोपाटहक्कोपाकारीकोटः मयथागृहं कुर्वन्नात्मषोनिर्गमाय

कथं प्रियायाश्चन्द्रकंपितायाः संगंरहस्यं कृविगं स्मरंज्ञान सहस्र स्यवत्स्रोहमितः शि
ष्ठ्नाकलातराणामनुरक्तविन्नः ॥ पुत्रानस्मरंस्ताडुक्तितहृदय्याश्रावस्मसम्भूपित्रेवै
वदीनो गृहान्मनोज्ञारुपरिछदांश्चद्वतीस्तकल्याः पम्पुभूत्यवर्गान् ॥१ त्यजेत्तको
शप्रस्फुटविवेहमानः कर्मणा लोभादविनमकामः डोयस्य त्यजे हृंवह्‌मन्यमानः कथं
विरज्येत डुरंतमोहः ॥२ कुटुंबपोषायविनिजायुर्न बुध्यते पंव्याक्षितः प्रमत्तः सर्वेजना
पत्रयडुःखिनात्मानिर्विद्यतेनसकुटुंबरामः ॥४ ॥ राम ॥

दारसमविशेषयतिनपाकमर्णाणोहमानः ननुवित्तमर्कोमापिदोषदर्शनेनविरक्तः सन्त्यजे
तनत्राह डोयस्यवशा स्युंज्ञे ह्यंवमुत्ववदेवाधिकंमन्यमानः प्रतोडुरंतोमोहोयस्य सकथं विर
ज्येतनविरक्तःस्यात् ॥२ दुरंतमोहत्वंदर्शयन्नाह कुटुंबपोषणायवियतत्तीयमाणोनिजमायुः
पुरुषार्थं चविहतंनबुध्यते प्रतप्रवनायत्र येणाडुःखितचित्तोपिनविद्यतेडुःखवहिंनकरो
तियतः सकुटुंबेरामोरतिर्यस्य ॥४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी० २२

22

प्रत्युत चौर्यं करोतीत्याह वित्तेष्विति नित्यमभिनिविष्टं चेतो यस्य सः परवित्तहर्तुः प्रेत्य नरक
लक्षणं इह च वधबंधनादिरूपं दोषं यद्यपि विद्वान् तथाप्यशांताभिलाषः सन् परवित्तं हरत्येव १५
तदेवं को गृहेषु पुमानित्यादि सप्तभिः श्लोकैरुक्तमपायं गृहादिषु सक्तस्यैव सामान्यतः संभव
मुपसंहरति विद्वानपीति स्वः लोकायात्मपरमार्थाय न कल्पते किं तु विमूढो यथा तथा वि
द्वानपि तमः प्रपद्येत तत्र हेतुः यः इति स्वीयमिदमिति भिन्नो भावो भावना यस्य

वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः प्रेत्येह वाथाप्यजितेंद्रिय
स्तदशांतकामो हरते कुटुंबी १५ विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुंबं पुष्णन् स्वलोकाय न क
ल्पते वै यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः १६ यतो न क
श्चित्क्व च कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः विमोचितुं कामदृशां विहारक्रीडा
मृगो यन्निगडो विसर्गः १७ ततो विदूरात्परिहृत्य दैत्या दैत्येषु संगं विषयात्मकेषु उ
पेत नारायणमादिदेवं स मुक्तसंगैरिषितोपवर्गः १८ ॥ राम ॥

स्य सः १६ तस्मात्कौमार एव भागवतान् धर्मानाचरेदिति सहेतुकमुपसंहरति यतः कश्चिदपि
स्वमात्मानं मोचितुं समर्थः ततः नामयुगणमुपनयनप्राणायामेत्यादरणानलयः असामर्थ्ये हेतुः अ
लं दीनो लंपटः अतः कामदृशां स्त्रीणां विहारे क्रीडायां निमित्ते क्रीडामृगं विहारमिति पृथक्
पाठे तासां विहारसाधनमात्मानं यत्तस्मात्क्रीडामृगः किं च यत्तत्र यासां निगडः शृंखला तत्त्व
विसर्गः पुत्रादिरूपो भवति विदूरात् दूरतः संगं परिहृत्य यदा प्रवक्ष्यत तत्र श्रीमन्नारायणमुपेतस्य

त्वयः यस्मात्मयवापवर्ग इषित ईष्टः १८ ॥ राम ॥

22A

बालानामस्माकं न दुष्करमिति चेत्तत्राह न हीति बह्वायास: प्रतिप्रयास: १९ आत्मत्वात्
सर्वत्र सिद्धत्वादिति विहेतुद्वयमुपपादयन्ति परावरेष्विति चतुर्भि: ब्रह्माग्रतो येषां स्थावराग्रादि
र्येषां तेषु जीवेषु भौतिकेषु अजीवेषु घटादिषु महत्स्व भूतेष्वाकाशादिषु २० गुणसाम्य प्रधाने
गुणव्यतिकरे महदहंकारादौ च पर: ब्रह्मस्वरूप: २१ कथं तर्हि दृष्टरूपभोग्यादिभेद: मायये॥
त्याह प्रत्यगात्मा द्रष्टाभोक्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्य: दृश्यं भोग्यं देहादि रूपेण व्या

न ह्यच्युतं प्रीणयतो बह्वायासोऽसुरात्मजा: आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वत:
१९ परावरेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु भौतिकेषु विकारेषु भूतेष्वथ महत्सु च २० गु
णेषु गुणसाम्ये च गुणव्यतिकरे तथा एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्यय: २१ प्र
त्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयं व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पित:
२२ केवलानुभवानंदस्वरूप: परमेश्वर: माययान्तर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया २३ त
स्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदं आसुरं भावमुन्मुच्य ययातुष्यत्यधोक्षज: २४ ॥

प्यतया निर्देश्यो मायया ईयत इत्यन्तरेणान्वय: वस्तुतस्तु स्वयं अविकल्पितो निर्देश्योपि सन्नय
द्याद्यनिर्देश्यो पि एवं निर्देश्य: सद्विकल्पित ईयत इत्यन्वय: २२ यत: केवलानुभवात्मक आनंद
एव स्वरूपं यस्य न तु सत्त्वविकसर्वेश्वरत हि सर्वज्ञ सर्वशक्ततायुपलभ्यत इत्यत्राह गुणात्मक: सर्गो य
स्या: मायागुणसर्गतया मायया अन्तर्हितमैश्वर्यं येन स: २३ यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु भूतेषु यथा विनिद

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततः किमत आह तद्दृष्ट्वेतत्र तस्मिन् विलम्बं तथापि गणपरिनामा हेवादेवस्तसिद्धा अत्ततः
सिद्धाय धर्मादयः तेः किंप्रगुणेकोव्हितेन किं तमपरायणोनोस्माकं मकोव्हितस्यापितस्य
सिद्धेः पुहामात्मूनोतः तस्यचरपाप्योः सारं तपांसथासेवमानानातेनापि किमित्यर्थः २५ त
त्त्वधर्मादेर पुरुषार्थत्वे किमित्माचार्याभ्यावेदोक्तेनेनसत्यपवायिभिहिताः तत्राह धर्मोर्थ ः।

तद्दृष्ट्वतत्र किमलस्यमनंतप्रायं किंतैर्गुणव्यतिकरादिहयेस्तसिद्धाः धर्मादयः कि
मित्गुणेन चकोव्हितेनेनसारं तपांव्रणायोरूपमायतांनः २५ धर्मार्थकाम इतियोभि
हितस्त्रिवर्ग ईक्षात्रयीनयदमौविविधा च वार्ता मन्येतदेतत्खिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मा
र्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः २६ राम ॥

कामश्चेतित्रयस्त्रिवर्गः तदर्थं चतुर्थ ईक्षात्मविद्यानयदमौतर्कोदंडनीति
श्च विविधा च वार्ता जीविका तदेतत्सर्वं निगमस्यार्थजातं स्वसुहृदः सोतर्यामिणः परस्य पुं
सः स्वात्मार्पणसाधनं चेत्तत्तर्हि सत्यं मन्ये सत्ये सत्यपरत्वात् अन्यथा तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखि
लं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रतिपाद्यं मन्ये सत्यं पुनः निस्त्रैगुण्यलक्षणपरमस्य पुंसः स्वा
त्मार्पणमेवेत्यर्थः तदुक्तं भगवता त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन २६॥ राम ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेषां विश्वासार्थं गुरुसंप्रदायमाह ज्ञानमिति यच्च नारदः श्रोतात् तत्र कुतोस्मादृशानामधिकार इति
मा शंकि तेन्याह भगवत एकांतभक्तानां यत्पादरजः तेन प्राप्तज्ञानानां स्नातानां देहिनां सर्वेषामपि त
ज्ज्ञानं स्यात् न तु उत्तमानामेवेति नियमः। अतएव मयापि नारदात् श्रुतं विज्ञानसंयुतमनुभवपर्यंतं
धर्मं च श्रुतं २८ तत्रातिविस्मिताः पृच्छंति प्रह्लादेति एताभ्यामन्येन गुरुं न विद्मः यतदागमनात्॥

नौ

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय एकांतिनां भगवतः त
दकिंचनानां पादारविंदरजसाप्लुतदेहिनां स्यात् २७ श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञान
संयुतं धर्मं भागवतं शुद्धं नारदाद्देवदर्शनात् २८ दैत्यपुत्रा ऊचुः प्रह्लाद त्वं वयं चा
पि नर्तेन्यं विद्महे गुरुं एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालानामपि हीश्वरौ २९ बालस्यांतःपुरस्थ
स्य महत्संगो दुरन्वयः छिंधि नः संशयं सौम्य स्याच्चेद्विस्रंभकारणं ३० इ श्री ग ते स्क

नियंतारौ

त्वं वयं वा हं नारदपार्श्वं गत इति चेत् तत्राहुः बालानामपि अतिशिशूनामस्माकमेतावीश्वरौ अन
तः बाल्यादन्यत्रगमनेन न संभवति इत्याहुः बालस्येति दुरन्वयः दुर्घटः विस्रंभकारणं विश्वासहेतुः
३० एवं बाल्यादन्यत्रगमनं न संभवति इत्याहुः बालस्येति दुरन्वयः दुर्घटः विस्रंभकारणं वि

सप्रेमेमातृगर्भस्थे स्वस्मिन्नारदभाषितं प्रह्लादोवर्णयामासशिष्यप्रत्ययसिद्धये १ अत्राविलारदोदित
न्मयागर्भइतीरितं तत्संवादकथामाहपंचेः षोडशभिः स्फुटैः अस्माकंपितरिहिरण्यकशिपौ १ स्वा
कृतेनैवपापेनपापीयसो अभवदितिइतिहर्षेणावदतोयुद्धोद्यमंचक्रु २ ५ राजाशिविरेआवासेव्यलुंपं
नार उ च एवंदैत्यसुतैः पृष्टोमहाभागवतोसुरः उवाचस्मयमानस्तान्स्मरन्मदनुभा
षितं प्र दउ च पितरिप्रस्थितेस्माकंतपसेमंदराचलं युद्धोद्यमंपरंचक्रुर्विबुधादान
वान्प्रति २ पिपीलकैरहिरिवदिष्ट्यालोकोपतापनः पापेनपापोभक्षीतिवादिनोवासवाद
यः ३ तेषामतिबलोद्योगंनिशम्यासुरयूथपाः वध्यमानाः सुरैर्भीताउद्रुवुः सर्वतोदिशं
४ कलत्रपुत्रमित्राप्तान्गृहान्पशुपरिच्छदान् नावेक्ष्यमाणास्त्वरिताः सर्वेप्राणपरीप्सवः
व्यलुंपन्राजशिबिरंअमराजयकांक्षिणः इंद्रस्तुराजमहिषींमातरंममचाग्रहीत् ६ नी
कुच यमानांभयोद्विग्नांरुदंतींकुररीमिव यदृच्छयागतस्तत्रदेवर्षिर्ददृशेपथि ७ प्राहनैनांसुरपते
नेतुमर्हस्यनागसं मुंचमुंचमहाभाग सतींपरपरिग्रहं इं उ च आस्तेस्याजठरेवीर्यमवि
षह्यंसुरद्विषः आस्तांयावत्प्रसवंनोहस्यर्थपदवींगतः ९ नार उ च
अयंनिष्किल्बिषः साक्षान्महाभागवतोमहान् त्वयानप्राप्स्यतेसंस्थामनंतानुचरोबली १० ॥
नससर्वस्वापहारेणनाशितवंतः ६ ७ अनागसोनिरपराधामेनांनेतुंनार्हसीतिप्राह ८ आविषह्यंदुः
सहं अतः अनयाप्रसवपर्यंतमत्राश्रमेनेतव्या इत्यर्थः स्वपदवीमार्गगतः प्राप्तः सन्नत्तानपेक्षेहवामोदना
मीत्यर्थः ९ साक्षात्स्वगोपेरेवमहाननन्यमित्रादिसंबंधानपेक्ष्योहेत्वमनेनसंस्थामृत्युंलस्यासमिति।

अनेनास्याप्रियोऽहं स वा प्रियो यस्य स मम भक्त्या प्राप्तं प्रददातीणीकृत्य ॥ इहोष्यतामित्याहेतिशेषः १२
अंतिसमीपे १३ अंतर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानंतरं प्रसूतये एवमपि स्वगर्भस्य क्षेमाय १४
तस्याः शोकशांत्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिलक्षणं ज्ञानमात्मानात्मविवेकः तदुभयं प्रादादीश्वरः सम
र्थः १५ १६ भूयानतिमहान् वैशारदी स्वार्थेऽतद्धितः देहाद्यहंकारच्छेदनिपुणेत्यर्थः १७ कासौ वैशार।

इत्युक्तः सोऽविहायेंद्रो देवर्षेर्मानयन्वचः अनंतप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ततो नो।
मातरमृषिः समानीय निजाश्रमे आश्वास्येहोष्यतां वत्से यावत्ते भर्तुरागमः १२ तथेत्यवात्सी
द्देवर्षेरंतिमाप्यकुतोभया यावद्दैत्यपतिर्घोरात्तपसो न न्यवर्तत १३ ऋषिं पर्यचरत्तत्र भ
क्त्या परमया सती अंतर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षेमायेच्छाप्रसूतये १४ ऋषिः कारुणिकस्तस्याः
प्रादादुभयमीश्वरः धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्मलं तत्तु कालस्य दीर्घत्वात्स्त्री
त्वान्मातुस्तिरोदधे ऋषिणानुगृहीतं मां नाधुनाप्यजहात्स्मृतिः १६ भवतामपि भूयान्मे।
यदि श्रद्दधते वचः वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीबालानां च मे यथा १७ जन्माद्याः षडिमे भा
वा दृष्टा देहस्य नात्मनः फलानामिव वृक्षस्य कालेनेश्वरमूर्तिना १८॥

दी धीरित्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्मविवेकप्रकारमाह जन्मेति दशभिः जन्माद्याः जायते
अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवंरूपा इमे षड्भावा विकाराः दृष्टा देहस्यैव यथा फ
लानां दृश्यंते न तद्वदात्मनि तेषां स्थितेर्देहस्य दृष्टा इत्यर्थः ईश्वरो विकारसमर्थो मूर्तिर्यस्य।

श्री
भाग
टी
२५

तदेवं देहस्य धर्मैरस्पृष्टत्वेन लक्षणोपेन आत्मनो देहाद्भेदो दर्शितः इदानीमात्मधर्मैरेव भेदं स्फुट
येन्तदहंकारादिकं त्याजयति आत्मा नित्यः अविनाशी वा अरेयमात्मेति श्रुतेः अव्ययः अप
क्षयशून्यः स वा अजरोमरोभयामृत इति श्रुतेः शुद्धः निरवद्यं निरंजनमिति श्रुतेः एकः एकमेवा
द्वितीयमिति श्रुतेः क्षेत्रज्ञः विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति श्रुतेः आश्रयः यस्मिन्द्यौः पृथिवी
चान्तरिक्षमिति श्रुतेः अविक्रियः निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति श्रुतेः स्वदृक् आत्मज्योतिः सम्राडि
ति होवाचेति श्रुतेः हेतुः स यमाँल्लोकान् सृजतीति श्रुतेः व्यापकः सत्यं ज्ञानमनंतमिति श्रुतेः अ

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः अविक्रियः स्वदृग्हेतुर्व्यापकोऽसंग्य।
नावृतः॥१९॥ एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ मो।
हजं त्यजेत्॥२०॥ स्वर्णं यथा ग्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् क्षेत्रेषु दे
हेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्ब्रह्मगतिं लभेत॥२१॥

संगी असंगो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः अनावृ
तः सर्वस्मिन् सर्वमात्मा यः सर्वमेवावशिष्यत इति श्रुतेः परैः श्रेष्ठैः विवेकसमर्थैः देहाद्भेदं विद्वा।
न् असद्भावं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत्॥२०॥ नन्वेवं विविक्तात्मज्ञानिनोऽपि अपरोक्षत्वानुभवेन ब्रह्मता।
प्राप्तिः कथं स्यात् यतो हंकारादिकं त्यजेदित्युक्तं तत्राप्तिप्रकारं सदृष्टान्तमाह स्वर्णा।
कारक्षेत्रेषु स्फुरत्स्वर्णकणेषु ग्रावसु योगैर्धमनाद्युपायैस्तदभिज्ञो हेमकारो यथा
स्वर्णं प्राप्नुयात् आत्मयोगैरात्मप्राप्त्युपायैर्ब्रह्मगतिं ब्रह्मतां अध्यात्मवित् आत्मादिक्षेत्रकार्य

२५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

25A

अथात्मविवेकमात्मप्राप्त्युपायमाह अष्टाविति त्रिभिः मूलप्रकृतिः महदहंकारौ पंचतन्मात्राणि।
चेत्यष्टौ त्रयः सत्वादयः चेतनप्रकृतिगुणा एवं तन्तुभिन्नाः एकादशेंद्रियाणि पंच महाभूतानि चेति षोड
श प्रमाणान्यात्मैकः प्रोक्तः कपिलादिभिराचार्यैः एकत्वे हेतुः समस्तादिकेनान्वयात् नद्वक्तं मूल
प्रकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति २२
जगत् जंगमं तस्थु स्थावरं अत्रैव सर्वं समवातात्मके देह एव अष्टम्यः अत्र दृष्ट्वा सशक्ते चेतदित्याह ते

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः त्रय एव हि तद्गुणाः विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात्
२२ देहस्तु सर्वसंघातो जगत्तस्थुरिति द्विधा अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतत्त्यजन्।
२३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविक्तेनोशतात्मना सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्वरैः २४

तिनेनीत्यन्यायोहेक्रियमाणोस्वयमेव अतत्त्यजन् अनात्मवर्गान् अपगृह्य उपलभ्यमान इत्यर्थः २३ म
णिभ्रस्तु चानिव सर्वज्ञान्न सत्वेनान्वयः अतएव मणिभ्यः सूत्रस्येवैकं विव्यतिरेक स्वतयोर्द्वै।
कं तेन यो विवेकः इवैवं क्रियावानितरउभूतानभूइनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः स्थितिस्तु।
हि संहारेः एतेवाइमानि भूतानि जायंते इत्यादि श्रुतिमुक्त सर्गाद्यनुसंधानेनेत्यर्थः विमृशद्भिर्वि।
चारयद्भिः सत्वरैः अव्यग्रैरीयत इति शेषैर्गुणनयः २४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
२६

विमर्शप्रकारमाह बुद्धेरिति द्वाभ्यां अध्यक्षः साक्षी २५ अतएभिर्बुद्धेर्भेदैः परिणामैः पर्यस्तैःपरि-
तः क्षिप्तैः आत्मन्यमेनिरस्तैः बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः कर्मजन्यैर्बुद्धे-
रेव त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्मादपैताश्चावस्थाः आत्मबुद्ध्यन्वयात् तदवस्थात्वानि वा-
भातिनतत्वतइत्यात्मनः स्वरूपं बुध्येत जानीयादित्यर्थः अत्र दृष्टान्तः उत्तमधर्मैर्गंधैस्तदाश्र-
येवायुमिव २६ ननु तर्हि यथा उत्तमोपाधिकोपि वायोर्गंधो विवेकज्ञानेन न निवर्तते एवमात्मनः सं-

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नस्सुषुप्तिरिति वृत्तयः तायेनैवानुभूयंते सोध्यक्षः पुरुषः परः २५ एभि-
स्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः स्वरूपमात्मनो बुध्येद्गंधैर्वायुमिवान्वयात् २६
एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबंधनः अज्ञानमूलोपार्थोपि पुंसः स्वप्न इवार्प्यते २७
तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनां बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः २८

सारो न निवर्तते इत्याशंक्याह एतद्द्वारः बुद्धिद्वारकस्तद्देहस्याद्वारको वा न स्वतः हि यस्मात्
बुद्धेर्ये गुणाः कर्माणि च तैर्निबध्यते इति निबंध्यः स वा ज्ञानमूलः अतोपार्थो मिथ्याभूतोप्य स्वप्न
इत्यार्प्यते वायोस्तु गंधवद्द्रव्यसंबंधस्स्वाभाविकत्वमादिमो दृष्टान्तः २७ यस्मादेवं निवृत्तिश्चेत्
तेन स्माद्बीजमनादिनंतस्य निर्हरणं दहनं किंतद्योगः कथंभूतः धियः प्रवाहे जाग्रदादिरूप

26A

तदेवंज्ञानपाकाकारणकालत्साधनंधूर्तसत्वंनारदोक्तमेवाहत्रिभिःपंचभिः येर्थैर्मीर्थयात्राशैने
वीरंतिर्थितियत्न श्रवण्यपायोभगवतोक्तः तथाहिगीतासुयत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासि
यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति भक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्वतः इ
त्यादि २९ तत्रैवांतरंगातथधर्मानाहयरोः श्रद्धयाभक्त्याप्रेम्णासर्वेषांलब्धानामर्पणेनच ३·

तत्रोपायसहस्राणामयंभगवतोदितः यदीश्वरेभगवतियथायैरंजसारतिः २९ गुरुशु
श्रूषयाभक्त्यासर्वलब्धार्पणेनच संगेनसाधुभक्तानामीश्वराराधनेनच ३० श्रद्धयातत्क
थायांचकीर्तनैर्गुणकर्मणां तत्पादांबुरुहध्यानात्तल्लिंगेक्षार्हणादिभिः ३१ हरिः
सर्वेषुभूतेषुभगवानास्तईश्वरः इतिभूतानिमनसाकामैस्तैःसाधुमानयेत् ३२ एवंनिर्जि
तषड्वर्गैःक्रियतेभक्तिरीश्वरे वासुदेवेभगवतियथासंलभतेरतिं ३३ निशम्यकर्माणिगु
णानतुल्यानवीर्याणिलीलातनुभिःकृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदंप्रोत्कंठउद्गा
यतिरौतिनृत्यति ३४ यदाग्रहग्रस्तइवक्वचिद्धसत्याक्रंदतेध्यायतिवंदतेजनं मुहुः
श्वसन्वक्तिहरेजगत्पतेनारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रपः ३५॥

तस्मात्लिंगानास्त्रीनामीतमार्हणंचादिर्येषांवंदनादीनांतेश्च ३१ ३२ निर्जितःषड्वर्गःकामक्रो
धलोभमोहमदमत्सराणामिंद्रियाणांवावर्गोयैः ३३ भगवद्भक्तिलिंगान्याहनिशम्येतित्रि
भिः गुणानत्रकृतवात्सल्यादीन् प्रतिहर्षेणउद्गताःपुलकाःश्रूणिचयेनगद्गदंयथाभवति

श्री
भाग
टी
२२

तस्य भावः चेष्टादिः तस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनः शरीरे यस्य निर्दग्धं बीजं अज्ञा
नमनुशयो वासना च यस्य सः सम्यगेति प्राप्नोति ३६ ततः किमत आह अधोक्षजस्यालंभं मन
सा स्पर्शं ध्यानं तेरेतस्मा श्रवणांश्च अशुभः रागादियुक्त आत्मा मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं तना
विवर्तकं बुधा विदुः तदेव ब्रह्मणो निर्वाणं लयो मोक्षः तदात्मकं सुखं विदुः हृदीश्वरमंत

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबंधनस्तद्भावभावानुकृताशयाकृतिः निर्दग्धबीजानुशयो म
हीयसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोक्षजं ३६ अधोक्षजालंभमिहाशुभात्मनः शरीरिणः
संसृतिचक्रशातनं तद्ब्रह्मनिर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरं ३७
कोतिप्रयासोसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः स्वस्यात्मनः सख्युर
शेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ३८ रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा
मही कुंजरकोशभूतयः सर्वेर्थकामाः क्षणभंगुरायुषः कुर्वंति मर्त्यस्य कियत्प्रियं च

र्यामिणं ३७ भक्तिरशक्येति च मंतव्यमित्याह क इति छिद्रवति आकाशवत् विषयाणामुप
पादनैरर्जनैः किं तत्र हेतुः सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्पत्तेस्तु कर्मादिसाधारणापत्तेरि
त्यर्थः नचैवमादौ षो न कुर्वं दोषः नारदोक्तोनवादहृयवादसप्रकरणस्य २ अनर्थके
चार्वविषयार्जनमित्याह रायः अर्थाः क्षणभंगुरमायुर्यस्य तदुक्तमितिहासेषु यत्नेहि पुरु
षो लोककृतमर्थं यत्नेनैव वा अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतृष्णयेति ३९ ॥ ॥ ॥

२२

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यच्च दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरं अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वर्गपदास्पदमित्येवंभूताः स्वर्गादि
भोगा अप्यनित्या एवेत्याह एवं हीति तथापि अत्र हेतुः क्रतुभिः कृता इति तद्यथेह कर्मजितो
लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः अत एव पुण्यतारतम्येन साति
शयाः न च निर्मलाः स्पर्द्धादिमत्त्वात् न विद्यते दृष्टं श्रुतं च दूषणं यस्मिन् ४० किं च यदर्थं यत्कर्म का।

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न निर्मलाः तस्माददृष्टश्रुतदू
षणं परं भक्त्योक्तयेशं भजतात्मलब्धये ४० यदर्थ इह कर्माणि विद्वान्मान्यसकृन्नरः क
रोत्यतो विपर्यासममोघं विंदते फलं ४१ सुखाय दुःखमोक्षाय संकल्प इह कर्मिणः स
दाप्नोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ४२ कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः
स वै देहस्तु पारक्यो भंगुरो यात्युपैति च ४३ किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः
राज्यकोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ४४ किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः

त्यतः संकल्पितात् विपर्यासो विपरीतं फलं अमोघं च अवश्यं प्राप्नोति ४१ तदेव दर्शयति सुखायेति
ति ईहया आरब्धया क्रियया वा यथा पूर्वमनीहाया हेतोः सुखेनावृतोप्यासीत् स ईहया दुःखमाप्नो
मेव ४२ किं च कामानिति भोगान् भोगैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः श्वादिभोग्यः न त्वात्मीयः भंगुर
श्च ४३ किमु देहात् व्यवहिता अपत्यादयो ममतादिमयामाः रक्ष्या इति वक्तव्यं ४४ किं च सर्वं

28

श्री भा स टी २८

भोगावसरं वा चैतैक उभयोग इत्याह निरूप्यतामिति प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः क्रिया
नर्थ इति वान्वयः ४६ ननु कर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्यात्तत्राह कर्माणीति तेन वेदं कर्म तत्फलं दे
हादिकं च परमार्थ इत्याह उभयं कर्म च देहं च अविवेकतः अज्ञानेनैव तनुते ४७ यदपाश्रयाय द

निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः निषेकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः
४६ कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ४७ त
स्मादर्थाश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरं ४८ सर्वे
षामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ४९ दे
वोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गंधर्व एव वा भजन्मुकुंदचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयं ५० नालं
द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वासुरात्मजाः प्रीणनाय मुकुंदस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ५१ न दानं न त
पो नेज्या न शौचं न व्रतानि च प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनं ५२ ततो हरौ भगवति भ
क्तिं कुरुत दानवाः आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ५३ दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शू
द्रा व्रजौकसः खगा मृगाः पापजीवाः संति ह्यच्युततां गताः ५४ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसः
स्वार्थः परः स्मृतः एकांतभक्तिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षणं ५५ इ श्री भ स्कं स मो ।

धीन ४८ भूतानां प्राणिनां जीवसंज्ञितः अंतर्यामी ४९ असुराणामस्माकं भजनाधिकार इति चिंतनं वा
च्यमित्याह देव इति पंचभिः ५० ५१ अमलया निष्कामया विडंबनं नटनमात्रं ५२।५३ अच्युततां अच्युतता
त्वं ५४ अध्यायद्वयोक्तमुपसंहरति एतावानिति तदीक्षणं गोविंददृष्ट्या संमाननं ५५ इ श्री

२८

अष्टमेतिकृपालुत्वेनविब्रवैत्योहतः स्वयंआविर्भूयनृसिंहेनसचब्रह्मादिभिःस्तुतःशान्तःकृपालुस्तथा
प्रह्लादोपिहिरण्यकशिपुकेसरीदेवंदृष्टारिभावेनभजंतंस्वमभावयत् १ एकांतसंस्थितांप्रमादैःसाय
यायथावत् २ सचहंतुंमनोदधेकथंभूतःकोपसावेशेनोद्रेकेणचलंतिगात्राणियस्यसः ३

नारद उ॰ व॰ अथदैत्यसुताःसर्वेश्रुत्वातदनुवर्णितं जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैवगुर्वनुशिक्षि
तं १ अथाचार्यसुतस्तेषांबुद्धिमेकांतसंस्थितां आलक्ष्यभीतस्त्वरितोराज्ञआवेदयद्य ३
था २ श्रुत्वातदप्रियंदैत्योदुःसहंतनयानयं कोपावेशचलद्गात्रःपुत्रंहंतुंमनोदधे ३
क्षिप्त्वापरुषयावाचाप्रह्लादमतदर्हणं आहेक्षमाणःपापेनतिरश्चीनेनचक्षुषा ४ प्र
श्रयावनतंदांतंबद्धांजलिमवस्थितं सर्पःपदाहतइवश्वसन्प्रकृतिदारुणः ५ हेदु
र्विनीतमंदात्मन्कुलभेदकराधम स्तब्धंमच्छासनोद्वृत्तंनेष्येत्वाद्ययमक्षयं ६ क्रुद्धस्य
यस्यकंपंतेत्रयोलोकाःसहेश्वराः तस्यमेभीतवन्मूढशासनंकिंबलोत्यगाः ७ प्र॰ द॰
८ उ॰ व॰ नकेवलंमेभवतश्चराजन्सवैबलंबलिनांचापरेषां परेवरेमीस्थिरजंगमाये
ब्रह्मादयोयेनवशंप्रणीताः सईश्वरःकालउरुक्रमोसावोजःसहःसत्वबलेंद्रियात्मा
सएवविश्वंपरमःस्वशक्तिभिःसृजत्यवत्यत्तिगुणत्रयेशः ९ ॥ ॥ ॥ राम ॥

क्षिप्त्वातिरस्कृत्यपापेनक्रूरेणतिरश्चीनेनवक्रेण ४५ मंदात्मन्अल्पबुद्धेमदाज्ञातिलंघिनं
त्वांयमालयमद्यनेष्यामि ६ अभीतवत्किंबलंयस्यसःकिंबलः ७ वशंप्रणीताइत्यत्रहेतुःस
ईश्वरइति ८ उरवःक्रमाःपादविक्षेपायस्यबहुपराक्रमइतिवाओजआदित्रयःसंबंधेयं

श्री
भाग
स्कं ७
२९

मद्भर्तुरसौ कथं ममापि स एव बलं स्यादित्याह नहीति आत्मनः स्वस्य स्वभावेन जअजि।
तादात्मनो मनसः ऋते विना अन्यो विद्विषो न संति किंचिद्विद्वितद्वेव हि सोस्मिन मनसो धारणा
मेव सम्यगर्हणं आराधनं ११ नयाहि दिग्विजये सर्वे जिताः अतः सांप्रतं न संतीति सत्यमिति
चेत्तत्राह दस्यूनिति एके भवादृशा मंदाः प्रथमाः दोल्लंघनः षडिंद्रियलक्षणा अछत्वन्
जयात्मत्वं भावयसि मेव मात्मनः समं मनोयत्स्वनसंतीविद्विषः ऋते जितादात्मन उत्प
थास्थितात् द्विषद्व्यंनं तस्य महत्त्वम् महेणा १० दस्यूनपुराषट्न विजित्य लंघयतो मन्यतेऽयके
स्वजितादिशो दश जितात्मनो तस्य समस्य देहिनां साधोः संमोहप्रभवाः कुतः परे ११
हिरण्यकशिपुरुवाच व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि यो तिमात्रं विकत्थसे मुमूर्षूणां हि मं
दात्मन्ननुस्युर्विक्लवा गिरः १२ यस्त्वया मंदभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः क्वासौ य
दि स सर्वत्र कस्मात्स्तंभे न दृश्यते १३ सोऽहं विकत्थमानस्य शिरः कायाद्धरामि ते गोपा
येत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितं १४ एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन्रुषा सुतं महाभागवतं
महासुरः खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासनात्स्तंभं तताडातिबलः स्वमुष्टिना १५ तदैव
तस्मिन्निनदोतिभीषणो बभूव येनांडकटाहमस्फुटत् यं वै स्वधिष्ण्योपगतं त्वजाद
यः श्रुत्वा स्वधामात्ययमंग मेनिरे १६ स विक्रमन्पुत्रवधेप्सुरोजसा निशम्य निर्ह्राद
विजित्य अजितादशादिशः स्ववंजितामन्यंते साधोस्तु जितचित्तस्य देहिनो समस्य तस्य विदुषः।
स्वाज्ञानकल्पिताः परे शत्रवः कुतः स्युः ११ व्यक्तं निश्चितं विक्लवा असंबद्धा निरर्थाः १२ हे मंदभा
ग्य यस्य सार्वत्रिकत्वमसि तर्हि कस्मात्प्रह्लादस्य सर्वज्ञ आर्क्तिं हिरण्यकशिपुराह तर्हि कस्मात्स्तंभे नास्ति।

महत्सर्वं मद्भृत्तं श्रुं सभायो न द्रदर्शनमद्विनिः
त्रप्तरंघेन खराविरस्थमाः १७॥

प्रह्लादस्तस्तंभे निरीक्ष्यमाणो न मस्य नाहदृश्यमन इति १२ हिरण्यकशि।
पुस्त्वन्तमयस्य त्राह १४ सोहमिति प्रह्लादेन स्थाभिवधांजलिनानिरीक्ष्यमा

नस्तंभगाद्दिनवान् १८ नमध्यं नमध्यनिराश्रयं २०॥

भगवांस्तदा अदृश्यत दृशो विषयोऽभवत् किमर्थं निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्भाषितं दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं क
र्तुं तथा अखिलेषु स्वात्मनो व्याप्तिं च सत्यां कर्तुं स्तम्भेऽदृश्यत न किमर्थं भौतिकेषु च भावेषु भूतेषु।
च स भगवानात्मास्ति इति दैवभृत्येन भाषितं तत्सत्यं कर्तुं न — था अत्यद्भुतं दैत्यघातकमतिघोरं रूपमुद्व
हन् तत् किमर्थं निजभृत्यैः सनकादिभिः शापान्तेन रमनत त्रैविभिशापे सोदाभवनिति तत्सत्यं
कर्तुं तथा अत्यद्भुतं ब्रह्मसृष्टावदृष्टम् अद्भुतं च रूपमुद्वहन् न केवलं मृगाकारेण च मनुष्याकारं उद्व।
हन् सभायां मध्ये अदृश्यत न किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्मणः प्राप्तं यद्भाषितं भूते।
भ्यः बहिर्गृहेभ्यो मृत्युर्माभून्मम प्रभो इति तथा नान्तर्न बहिर्दिनि न नरैर्न मृगैरिति च ब्रह्मणा च।

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः अदृ
श्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषं १८ राम।

निजभृत्येन तथा अस्तीति यद्भाषितं तत्सत्यं कर्तुं न हि तद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च सभा।
गृहस्यान्तः न च प्राङ्गणाद्वन् बहिः एवं नाभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं तन्न
मनत्विरोधेन मृत्युर्मे भवितेति तथा यमऊनतोपिस्म्रयामर इति च तच्च नारदेन निजभृत्येनेन्द्रप्र।
ति भाषितं अयं महान् संस्थान न प्राप्स्यति अनेनानुचर इत्यनेन न स्वभक्तपदत्याजितं च यद्भाषितं
न च सत्यं कर्तुं अदृश्यत चकारान्निजभाषितं यत् कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यतीति
तथा तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादित्यादि तच्च सत्यं कर्तुं अदृश्यतेति द्रष्टव्यं अलम्

30

श्री भाग टी ३०

संदेहः प्रवर्धति स्म तदा स्वयं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विलोकयन्स्तंभस्य मध्यान्निर्गच्छन्नरहरिं
दृष्ट्वायमभिरूपसहोकिमेतदिति मीमांसितवानिति शेषः तस्यैवमलं भयानकं नृसिंहरूपं मी-
मांसमानस्याग्रतो नृसिंहरूपो हरिः समुत्थितः १९ भयानकत्वमेव दर्शयंस्तद्रूपमनुवर्णय-
ति त्रिभिः प्रतप्तं चामीकरं स्वर्णं तद्वत्पिंगलानि चंडानि लोचनानि यस्मिन् सटाः जटाः केसराः कं-
ठरोमाणि स्फुरद्भिः सटाकेसरैर्जृंभितं सटायमानं आननं यस्मिन् करालाः उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवा-

स सत्त्वमेनं परितो विपश्यन्स्तंभस्य मध्यादनुनिर्जिहानं नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो कि-
मेतन्नृमृगेंद्ररूपं मीमांसमानस्य समुत्थितोग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकं १९
प्रतप्तचामीकरचंडलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृंभिताननं करालदंष्ट्रं करवालचंच-
लक्षुरांतजिह्वं भ्रूकुटीमुखोल्बणं २० स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकंदराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनु-
भेदभीषणं दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरग्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमं २१ चंद्रांशु-
गौरैः छुरितं तनूरुहैर्विष्वग्भुजानीकशतं नखायुधं २२॥ राम ॥ राम ॥

लः खड्गः तद्वच्चंचला चलंती नवतीक्ष्णा जिह्वा यस्मिन् भ्रूकुटीयुक्तेन मुखेनोल्बणं २० स्तब्धे
उच्चैस्तेनशंकुवदूर्ध्वे कर्णौ यस्मिन् गिरिकंदरवदद्भुते व्यात्ते प्रसृते आस्यनासे च यस्मिन् कपोलप्रां-
तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणं दिविस्पृशन् कायो यस्मिन् अल्पकास्यासः अदीर्घा ह्रस्वा पीवरा
अस्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मिन् तनु च अल्पं मध्यमं उदरं यस्मिन् २१
चंद्रांशुवद्गौरैस्तनूरुहैः लोमभिः छुरितं व्याप्तं विष्वक् सर्वतः प्रसृता भुजानीकाः सेना अनीकानि र-

स्तोमैः नैवांशुनानियधिसितनखैरिवाशेषसिद्धिसिंहः २२॥

३०

30A

डुरासदं प्राप्तमशक्यं सर्वाणि च निजानि चक्रादीन्यस्त्राणि वज्रादीनि तथा पृथक्पृथक् प्रवेकाः श्रेष्ठास्तान्
नाः तैर्विद्राविता दैत्यदानवा येन तं हर्यक्षमीमांसमानस्याग्रतः समन्वितं दृष्टवैणा वान्वयः २३
तदाविर्भाव प्रयोजनं विमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्धमाह सप्तभिः प्रायेणमहामायाविना
हरिणानेयमेवं भूतो वधः मृत्युहेतुः स्मृतः चिंतितः तथा प्यनेन समुद्यतेन ततो किं चित्स्यादित्येवा

कि २

डुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवं प्रायेण मेयं हरिणोरुमायिना व
धः स्मृतोनेन समुद्यतेन एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुंजरः २४
अलक्षितोग्नौ पतितः पतंगमो यथा नृसिंहौजसि सोसुरस्तदा न तद्विचित्रं खलु सत्वधा
मनि स्वतेजसा यो नु पुरापिबत्तमः २५ ततोभिपद्याभ्यहनन्महासुरो रुषा नृसिंहं गद
योरुवेगया तं विक्रमंतं सगदं गदाधरो महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् २६ स तस्य ह
स्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः असाध्वमन्यंत हृतौकसोमरा घनच्छ
दाभारतं सर्वधिष्ण्यपाः २७ ॥

ब्रुवन्नभ्यपतदित्यन्वयः २४ तदासोसुरो नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितः सन् अलक्षितः अदृष्टो भू
त् सत्वधामनि सत्वप्रकाशे हरौ पतितस्तमोमयस्यादर्शनं न तद्विचित्रं न भवतीति तत्र हेतुर्यो हरिः पु
रा सृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमान ग्राहो अपिबत्तस्मिन् २५ विक्रमंतं समंतात्स्फुरंतं २६ हस्तो
त्कलितः निःसृतः तदा अमराः देवाः सर्वधिष्ण्यपाः असाध्वमन्यंत हृतानि लोकांसि स्थानानि ये

[illegible]

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

31

श्री भाग टी ३१

यस्य हस्तात्स्वयं मन्त्रः तं हरिं स्ववीर्याक्षेकितं मन्यमानः खड्गं चर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासन्न
तं अभ्यधावन्नेवं वयः २८ श्येनस्येव वेगो यस्य तं शतचंद्रवर्त्मभिः खड्गमार्गैः अच्छिद्रं यथा भवति
तथा पर्यटंतं चरंतं हरिं अट्टहासं समवाप्य हरेस्तीव्रं उत्कटेन महाशब्देन लक्षणं भयंकरेण तं वेगेन हरेः ते
जसा च निमीलिते अक्षिणी यस्य २९ गृहीत्वा अट्टहासं तं व्यालं यथा आखुं मूषकं विदारयाञ्चका
रेति अहिर्गरुड इवेति विष्वक्सर्वतः स्फुरंतं निःसरंतं गृहीत्वा नारसिंहः विवशं अच्छिद्रं सहय

तं मन्यमानो निजवीर्यशंकितं यद्धस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः पुनस्तमासज्जत खड्गचर्म
णी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे २८ तं श्येनवेगं शतचंद्रवर्त्मभिश्चरंतमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः
कृत्वाट्टहासं खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः २९ विष्वक्स्फुरं
तं गृहीत्वा नरहरिर्व्यालो लीलया यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचं द्वार्यूरुमापात्य ददार लीलया न
खैर्यथाहिं गरुडो महाविषं ३० संरंभदुष्प्रेक्ष्यकरालनेत्रो व्यात्ताननांतं विलिहन्
स्वजिह्वया असृग्लवाक्तारुणकेसराननो यथांत्रमाली द्विपहत्यया हरिः ३१ नखांकुरोत्पा
टितहृत्सरोरुहं विसृज्य तस्यानुचरानुदायुधान् अहन्समस्तान्नखशस्त्रपार्ष्णिभिर्दो

तं तद्युक्तेन कुलिशेन न क्षतानवगाहिना त्वक् यस्य द्वारि सभायां नोः उरुर्न्मोहं कृत्वा ऊरोर्निपात्य नखैर्मेनवो
बेरेभिः खेर्ने विस्मये भिर न मयम्बिवी सवं दिवा न क्रमपरिहाराय संध्यायामिति द्रष्टव्यं ३० दैत्यवधमुक्त्वा
तद्भृत्यवधमाह द्वाभ्यां संरंभेण दुःप्रेक्ष्याणि करालानि लोचनानि यस्य व्यात्तं आर क्तस्य लेवैर्बिंदु
भिः अत्यक्ताः रक्तापवत्प्रभिः अरुणाः केसरा आननं च यस्य सः कंठवर्तिमहत्यया गजवधेन हरिः सिं
हो यथा यथा प्रवेभ्य वनस्यानुचराननु ग्रहमिति नरसिंहवयः ३१ नखांकुरैरेकत्याटितेरु त्सरोरुहं यस्य

31A

दैत्यवधव्यग्रस्य नृहरेराटोपमाह द्वाभ्यां सटाभिरवधूताः कंपिताः परापतन् व्यशी
र्यन्त स्वदृष्ट्याविमुष्टं रोचिर्येषां ते तिरस्कृतप्रभाः अम्भश्च निःश्वासः दिग्गिभाः दिग्गजाः
३३ तस्य सटाभिरुत्क्षिप्तानि विमानानि तैः संकुला आसनीं प्रोत्सर्पत स्वस्थाना
न्नप्रकर्षेणागाद् ससर्पत ३४ त्वभूत्तेचर्यमाश्चर्यमिव मत्वा कोपि न द्भुतेन तस्यासने उप।

सटावधूता जलदाः परापतन् ग्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिषः अम्भोधयः श्वास
हता विचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता दिगिभा विचुक्रुशुः ३३ द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमान
संकुला प्रोत्सर्पत क्ष्मा च पदातिपीडिता शैलाः समुत्पेतुरमुष्य रंहसा तत्तेज।
सा खं ककुभो न रेजिरे ३४ ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने संभृततेज
सं विभुं अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचण्डवक्त्रं न बभाज कश्चन ३५ निश
म्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृधे प्रहर्षवेगोत्कलितान
ना मुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ३ तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दि।
दृक्षतां संकुलमास नाकिनां सुरानका दुंदुभयोथ जघ्निरे गंधर्वमुख्या ननृ
तुर्जगुः स्त्रियः ३७ तत्रोपव्रज्य विबुधा ब्रह्मेंद्रगिरिशादयः ऋषयः पितरः
सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ३८ मनवः प्रजानां पतयो गंधर्वाप्सरचारणाः य।

विष्टं भयात्कोपि न बभाज न सेवनं लक्षितो द्वैरथः प्रतियोद्धा येन ३ लोकत्रयस्य म
स्तकज्वरं शिरोव्यथेव दुःसहं प्रहर्षस्य वेगेन उत्कलितानि विकसितान्याननानि यासां
ता हृष्टाः ववृषुः ३ नाकिनां विमानावलिभिः सुराणामानकाः पटहाः ते जघ्निरे वादि

श्री भाग टी ३२

नरशार्दूलं पुरुषोत्तमं ब्रह्मादयो नृसिंहस्पर्शं कर्याश्चाकुलचेतसः प्रसादेवाश्चवत्साः
दशश्लोकैः १९५क १९४क ध॰ अनेनाद्य अनेनप्रसादयितुं नेनास्मि अनेनवेहेन ः उरेताश
क्रमेयाय स्मनक्रुतः विचित्राणां वीर्याणां प्रभावाय स्मतनाकिमर्थं पवित्राणां शोधकानि क

र्णेविष्टुं जलिपुटा आसीनं तं नीत्रेतेजसं ईडितेनरशार्दूलं नानिहरचरा १९४क॥
ध॰॥ श्रीब्रह्मोवाच॥ नेतोस्मनंता युतुरनशक्तैर्यद्विचित्रवीर्यायपवित्रकर्मणेवि
श्वस्यसर्गस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलयासंदधतेऽव्ययात्मने॥ध॥ श्रीरुद्र उवाच॥
कोपकालोयुगांतस्ते हतोयमसुरोऽल्पकः तत्सुतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सः।

णो यस्य विचित्रवीर्य एव मेवाह विश्वस्येति संदधते सम्यक् कुर्वते एवंभूताय अव्ययात्मने अप्र
च्युतस्वरूपाय ध॰ रुद्रस्तुते कोपकालो अभिज्ञो नाद्य कोपावसरः इति तं प्रार्थयते सहस्रयु
गांतस्तव कोपस्य कालः कोपायोग्यत्वादाय मित्याह अल्पकः अतः कोपानिवृत्त्या वत्स
ं मा हिंसीरित्याह तत्सुतमिति नियतस्य कालत्रयं कोपोपसरत्वाणार्थ इति चेत् तर्हि यदानी

32A

देवस्तनास्माकं हविर्भागादिलाभः पुरुषार्थः किं तत्र स्मरिचचैर्यैव भवता पुनरनेन संरंभे।
णास्वकार्ये नैव साधितं तेन स्मच्चासिद्धं वाउपसंहरेनं क्रोधं पुनित्याशयेनाहे हे परमेनो स्माकं श
यनारतं ताभवनास्वीयापवभागाद्दैत्यात्प्रत्याहृता: अतयोनिस्तो वेवयेन्तपुभो नूतना।
अस्मद्दीयं हृदयकमलं च वजहमेवेतावत्पर्यंतेम यहेतवेवन अस्मन्स्मृतिपथे निन्युस्त्व
तेनैवैत्यनाक्रांतेव्याप्तसनत्प्रत्यवाधिभयायाकरणेन विकासं मीतनतव त्रैलोक्यस्यसे

देव उवाच॥ प्रत्यानीताः परमभवताज्ञायनातः स्वभागा दैत्याक्रांतेहृदयकमले
तद्वत्प्रत्यवोधि कालग्रस्तं किं यदिदमहो नाथपुष्पबनं नेत्रैःक्रैस्तिवानहि
वद्वमनता नारसिंहापैरैकिं॥२॥ ब्रह्मोवाच॥ वनः तपः परममात्स्य यदात्मनेजो
येनेदमादिपुरुषात्मगतं ससर्ज तद्विप्रलम्भमनाथशरणपालरत्नाय।

यनार्थमपयकृयमस्तीति चेतनत्राहकालग्रस्तमितिनेवाहेनारसिंहनरस्पसिंहस्यचा
काराभ्यामाविर्भूतन ध ३ ब्रह्मयस्त्वनपः प्रवर्तेनेन अस्माकं महानुग्रहः कृतस्त्वा
हः वेनोपदात्स्यपरं संस्थानलतानतपः परमवेहे वः आत्मनः नेवतेजः प्रभावरूपेन
देवाद्रः येनतपसा आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससर्जसृष्टवान् नास्तिनतत्रस्तनो दैत्यनविश
लप्तं ऊँदितेसनतहेशरणपालग्रयरत्नार्थं गृहीतेनानेनवपुषापुनरपितपः ऊँते

33

श्री
भास
दे
२२

यितस्तस्माद्धौदरेणोनपरमोपकारिणाः प्राणमेनिस्माज्ञानिस्मज्ञायुक्तानिपिंडादीनिनोस्मभ्यंपुत्रैर्द
त्तानिप्रसभंबलान्नस्वयमोपकृत्यभुंजे किंचनीयैस्तानसमयेदत्तैतिलोदकंसमयापिवनानित
स्मादरातयमाद्धंतमास्तनवानकथंभूतानतनेविविदीर्णावमायस्मतस्मातवमाविदारणस्मनुक्त्वेभ्यो
डोहरणमेवफलमितिभावः ४५ योगमिज्ञागतिंत्र्यीणामादीसिद्धिनानाअनीकादर्पीयस्मनतमे

पितर ऊचुः॥ आज्ञानिनोपितुभंजेप्रसमंतनुजैर्दत्तं स्वतीर्थसमयेपितिलांसुमयः ता
स्मादरानृखविदीर्णा उमायमाद्धंतते सेनमोनृहरयेविलयर्मंगोत्रे॥ ४५॥ सिद्धा ऊचुः॥
योनोगतिंयोगसिद्धामसाधुरहार्षीत्योगतपोबलेन नानादर्प्पंतंनखैर्निर्द्दारनसे
त्वम्भ्यंप्रणताः स्मोनृसिंह॥ ४६॥ विद्याधरा ऊचुः॥ विद्यांपृथक्धारणयानुराद्धांन्यषेधी
दर्दृप्तो बलवीर्यदृप्तः सयेनसंख्येपशुवद्धतस्तं मायानृसिंहंप्रणताः स्मनित्यं ४७॥
नागा ऊचुः॥ येनपापेनरत्नानिस्त्रीरत्नानिहृतानि नः तद्वक्षःपाटनेनासांदत्तानंदनमो
स्तुते॥ मनव ऊचुः॥ मनवोवयंतवनिदेशकारिणोदितिजेनदेवपरिभूतसेतवः भवता
खलः सउपसंहृतः प्रभोकरवामतेकिमनुशाधिकिंकरान्॥ ४९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वम्भ्यंतंवादिरपधर्द विद्यामंतरर्द्धानादिलक्षणां अनुराद्धांसंपाद्यांसंख्येयुद्धे ४७ रत्नानि
फणामणिरूपाणि स्त्रीरत्नानि च उत्तमाः स्त्रियः आसांस्त्रीणांदत्तआनंदोयेनतत्संबोधनेमापाटेन
रेअस्माकंदत्तआनंदोयेनेति ४८ नृसिंहेनावलोकिताः सेनान्यूर्ध्वबद्धोजलयोमनवः प्रोचुः
मनवोवयंधर्ममालिकाः परिभूतासेतवोवर्णाश्रमधर्ममर्यादायेषांतेअनुशाधिअनुशिक्षय
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ प४९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

33A

प्रजापतयो पितयो देवलो कैकिनाः प्रोचुः हे परेशेतेनत्वयाभिसृष्टाः प्रजेशावयं येन निविष्टाः सं
तः प्रजानसृजामः सएषभिन्नवदोय स्मः ननु स्थितं सृतः शेते अतः परं प्रजा सृज्याम शेन हृष्य
तमाहुः हे सत्वमूर्तेन त्वायमवतारो जगतो मंगलं ५० गंधर्वा अमितदेवलोकिना प्रोचुः हे वि
भो वयं ते वदीयाः नटानर्तकानायेन नृते गायका स्त्वयेन स्वधीनाः कृताः कथं भूतेन वीर्यंव

प्रजापतय ऊचुः प्रजेशावयं ते परेशाभिसृष्टा नयेन प्रजा वै सृजामो निविष्टाः स एष
त्वयाभिन्नवता नशेते जगतां मंगलं सत्वमूर्ते वतारः ५१ गंधर्वा ऊचुः वयं विभो ते नट
नाट्यगायकायेनात्मसाद्वीर्यबलोजसा कृताः स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत
युष्माः जरालायकल्पते ५२ चारणा ऊचुः हरे तवांघ्रिपंकजं भवापवर्गमाश्रिताः
यदेष साधु हृच्छयस्त्वयासुरः समापितः ५२ यक्षा ऊचुः वयमनुचरमुख्याः कर्म
भिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वं सनु जनपरितापं तत्कृतं जानता

तेषां किंनराणां भवामो जनः प्रभावो यस्य तेन हर्म्योदरो मूर्तिं उचितमेतदित्याहुः किमिति यद्भवा
पवर्गं संसारनिवर्तकं आश्रयणीयं हेतुः यद्यस्मात् साक्षान्नो हृदि भयजनत्वेन शेते निघ्नतात्तेन
या सप एषासुरः त्वया समापितः अंते नीतः ५२ मनोज्ञैः कर्मभिः अनुचरेषु मुख्याः पंचतां सृष्टः

त

हे पंचविंश चतुर्विंशतितत्वनियामक ५३॥

34

श्री
भाग
टी
७४

किंपुरुषाः तोऽस्तौत्केवयं वराकाः इत्याहुः वयं किंपुरुषाः तुच्छप्राणिनः त्वं तु महानतस्तव प्रभा-
वः पुरुषः नन्वयं महान् वै दैत्य आह तद्दूति किमनेन वराकेणेत्याशंक्य कीयदेतदित्याहुः अयमिति
पधसत्रेषु यज्ञेषु तव याहृतः प्राहृदिष्ट्या भद्रं कृतं ५५ अमुना दितिजेन विष्टिं निर्मूल्यं कर्म-

नुगा दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः भवता हरे स वृजिनोऽवसादि-
तो नरसिंह नाथ विभवा ५ः

किंपुरुषा ऊचुः ॥ वयं किंपुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृ-
तः साधुभिर्यदा ॥ वैतालिका ऊचुः ॥ सभासु सत्रेषु तवामलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं
लभामहे ॥ यस्तामनैषीद्वशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथामयः ॥ ५५ ॥ किंनरा
ऊचुः ॥ वयमीश किंनरगणास्तवायनोभव ॥ विष्णुपार्षदा ऊचुः ॥ अद्यैतद्धरिनर-
रूपमद्भुतं ते ॥ दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तः
तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५८ ॥ इति श्री भागवते सप्तमस्कंधे प्रह्लादानुचरिते दैत्य-
राजवधो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुगा इति अनेन अनुकारिताः अतः परं नः विभवाय समृद्धये भव ५८ नोऽस्माकं भक्तानां शरणद आश्र-
यप्रद सर्वशं लोकानां सर्वमंगलमेतद्रूपं ते दृष्टं अयं ते विधिकरः किंकरः
इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्तमस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

३४

34A

नवमेब्रह्मणाणीत्याचोदितोसुरबालकः कोपंप्रशमयन्स्तोत्रैर्नृसिंहमतिभीषणं १ उग्रोप्यनु
ग्रएवायंस्वभक्तानांनृकेसरी केसरीवस्वपोतानामन्येषामुग्रविग्रहः २ इत्याद्यागम्याक्रान्त
केपिनागाहएवमितिसप्तभिः एवंदूरतएवस्थिताःस्तुवंतः मन्युनासंरंभआवेशोयस्यतंउ
पगंतुंनाशक्नुवन् महदद्भुतंतद्रूपंदृष्ट्वाशंकितासतीतंनोपेयायनोपजगामअश्रुतत्वेहि।

नारदउवाच॥ एवंसुरादयःसर्वेब्रह्मरुद्रपुरःसराः नोपैतुमशकन्मन्युसंरंभंसुदुरा
सदं॥ साक्षाछ्रीःप्रेषितादेवैर्दृष्ट्वातन्महदद्भुतं अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सानोपेयायशंकि
ता २ प्रह्लादंप्रेषयामासब्रह्मावस्थितमंतिके तातप्रशमयोपेहिस्वपित्रेकुपितंप्रभुं
३ तथेतिशनकैराजन्महाभागवतोर्भकः उपेत्यभुविकायेननानामविधृतांजलिः ४
स्वपादमूलेपतितंतमर्भकंविलोक्यदेवःकृपयापरिप्लुतः उत्थाप्यतच्छीर्ष्ण्यदधात्
करांबुजंकालाहिवित्रस्तधियांकृताभयं सतत्करस्पर्शधुताखिलाशुभःसपद्यभिव्य
क्तपरात्मदर्शनः तत्पादपद्मंहृदिनिर्वृतोदधौहृष्यत्तनुःक्लिन्नहृदश्रुलोचनः ६
अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसासुसमाहितः प्रेमगद्गदयावाचातन्न्यस्तहृदयेक्षणः ७॥

तः अदृष्टत्वेति उपेहि उपगच्छ ३ ४ कालाहिः कालसर्पः तस्माद्वित्रस्ताधीर्येषां तेषांकृतंअभयं
येन ५ तस्यकरस्पर्शेनधुतंनिरस्तंअखिलमशुभंयस्यसपदितत्क्षणमेवअभिव्यक्तंअपरो
क्षीभूतंपरात्मदर्शनंब्रह्मज्ञानंयस्यनिर्वृतःसन्हृदिदधौहृष्यन्तीरोमांचितातनुर्यस्यक्लि
न्नमार्द्रंहृद्यस्यअश्रूणिलोचनयोर्यस्यपरमप्रेमार्द्रतयादर्शनसाधनत्वेनेत्यर्थः ६ ७।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वात्मनिविवसमस्तेश्वतत्कृपामर्हन्नहमित्ये प्रह्लादस्तोतुमतिमतम्यैर्हिचनारिंभतानाहोरं नचतावदात्म
नोभगवन्तस्तावनर्थिकारमिवारांकयाधिकारेसमभावयन्नाहब्रह्मादयइतिपंचभिः मुनयोमन
नशीलाः सिद्धास्तानिनोपिकथंभूताः सत्वएवैकस्मिंस्तानोविस्तारोयेषां तामसनिर्येषांतथाविधा
अपिवचसांप्रवाहैरपितथाबहुभिर्वेदव्याख्यानैरपियमाराधयितुंनपिप्रुः नहर्षिताः नशक्ताः इत्यर्थः

प्रह्लाद उवाच ॥ ब्रह्मादयः सुरगणामुनयोथसिद्धाः सत्वैकतानगतयोवचसांप्रवा
हैः नाराधितुंपुरुगुणैरधुनापिपिप्रुः किंतोष्टुमर्हतिसमेहरिरुग्रजातेः ८ मन्येध
नाभिजनरूपतपः श्रुतौजः तेजः प्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः नाराधनायहि
भवंतिपरस्यपुंसोभक्त्यातुतोषभगवान्गजयूथपाय ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सहरिः मेकथंतोषंप्राप्तुमर्हति तत्रहेतुः उग्राचोराआसुरीजातिर्यस्यएवंहरितोषणेस्वल्पाया
ग्यतामात्मनःकथयोग्यतांसंभावइतिमन्यइतिद्वाभ्यां अभिजनः सत्कुलेजन्मरूपंसौंदर्यंश्रुतं
पांडित्यंओजः इंद्रियनैपुण्यंतेजः कांतिः प्रभावः प्रतापः पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञायोगो
गोष्टांगः एतेधनादयोद्वादशापिगुणाः परस्यपुंसः आराधनायनभवंतिहियतः केवलया

35A

एवंभक्त्यैवकेवलयाहरेःतोषःसंभवतीत्युक्तंयदानींभक्तिंविनानान्यत्किंचित्तोषहेतु।
रित्याहविप्रादितिद्विषड्वेक्तादिनादयोद्विषड्द्वादशगुणास्तैर्युक्तात्विप्रादपिश्वपचंवरिष्ठंम
न्येयद्यपिसनत्सुजातोक्ताद्वादशधर्मादयोगुणाद्रष्टव्याः तदुक्तंधर्मश्चसत्यंचदमःश्रुतंच
मात्सर्यंह्रीस्तितिक्षानसूया यज्ञश्चदानंचधृतिःशमश्चमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्येतिक
थंभूतादरविंदनाभस्यपादारविंदाद्विमुखात्कथंभूतंश्वपचंतस्मिन्नरविंदनाभेअर्पितामन
आदयोयेनतंईहितंकर्मवरिष्ठत्वेहेतुः सएवंभूतः श्वपचः सर्वंकुलंपुनातिभूरिमानोगर्वोयस्य

श्री विप्राद्द्विषड्गुणयुतादरविंदनाभपादारविंदविमुखात्श्वपचंवरिष्ठं मन्येतदर्पित
मनोवचनेहितार्थप्राणंपुनातिसकुलंनतुभूरिमानः १० नैवात्मनःप्रभुरयंनिजलाभ
पूर्णोमानंजनादविदुषःकरुणोवृणीते यद्यज्जनोभगवतेविदधीतमानंतच्चात्मनेप्र
तिमुखस्ययथामुखश्रीः

ननुसतविप्रआत्मानमपिनपुनातिकुतःकुलंयतोभक्तिहीनस्यैतेगुणागर्वायैवभवंतिनतु
शुद्धयेअतोहीनइतिभावः १० तर्हिकिंधनाद्यर्पणेनसन्मानंप्राकृतवद्भगवानपेक्षतेतत्राहनै
वेतिअयंप्रभुरीश्वरःअविदुषोऽल्पकाज्जनात्मानंपूजानात्मनोर्थेनवृणीतेनेच्छति यतोनिजा।
लाभेनैवपूर्णः तर्हिपूजांनेच्छेत्सवतत्राहकरुणःकृपालुःअतोवृणीतेएवतत्रहेतुःयदि।
यदितिर्यद्यन्मानंपूजांयस्मात्यद्येनयथाद्रिनाभगवतेमानंविदधीततत्तदेवात्मनेभवतितत्र
यथामुखेकृतंतिलकादिश्रीःशोभाप्रतिबिंबस्यभवतितद्वत्सेवकेनशक्यतेनतद्वत्॥

36

श्री
भाग
टी
३८

यस्मादेवंभगवान्भक्त्यैवतुष्यतितस्मादहंनीचोपिविगतविक्लवःगतशंकःसन्ईश्वरस्यमहिमा
नंसर्वप्रयत्नेनस्वमनीषानुसारेणअनुवर्णयामिअज्ञानतोपिस्तुतिकरणेहेतुमाहयेनेवमहि
म्नाअनुवर्णितेनअविद्ययासंसारमनुप्रविष्टःपुमानहृष्येतशुद्ध्येतततन्महिम्णामिअनुसृतया
गेणथकस्माभावादित्यर्थः१२ तदेवमात्मनःस्तुतावनधिकारंपरिहृत्येदानींतत्स्तवनकोपाय

तस्मादहंविगतविक्लवईश्वरस्यसर्वात्मनामहिगृणामियथामनीषं नीचोजयाऽ
गुणाविसर्गमनुप्रविष्टःपूयेतयेनहिपुमाननुवर्णितेन सर्वेह्यमीविधिकरास्तव
सत्वधाम्नाब्रह्मादयोवयमिवेशनचोद्विजंतःक्षेमायभूतयउतात्मसुखायचास्यवि
क्रीडितंभगवतोरुचिरावतारैः१३ ॥ ॥॥॥॥

संहारेप्रार्थयेते सर्वेह्यमीतिद्वाभ्यांभोईश्वरअमीउद्विजंतोविभ्यतःसर्वेब्रह्मादयःसत्वमूर्तेःतववि
धिकराःत्वन्नियोगकर्तारोभक्ताएवान्येनचवयमसुराइववैनेतेभक्ताःकिंतत्रद्वेषेवनव
रुचिरैरवतारैःविविधंक्रीडनंअस्यविश्वस्यक्षेमादिप्रयोजनायनतुभयोत्पादनाय१३॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36A

तत्रस्मादेषां भयपरिहाराय मन्त्रेयत्नउपसंहरयदर्थेऽयं मन्त्रः सचामरः साधूनां संतोषार्थं अ।
घहतः अतः परं क्रोधेन कार्याभावात् तं नियच्छन् नत्वेष मा वधेन साधुः किं मोदेत तत्राह हस्वि।
कादेः परोपद्रवकारिणोऽन्यान् एव जातयाहत्वा वधेन तस्य एव तन्द्रेजातं इति साधुरपि मोदेनैव।
नहि किं वहूनां सुखावहत्वात् स्वक्रोधं न त्यजामीति चेत् तत्राह लोकाश्च निर्वृतिं इताः प्राप्नुः
संतः प्रतियंति क्रोधोपसंहारं प्रतीदंतेन हि जनानां पुनर्भयाभावाय मन्युं धारयामीति चे।

तेषध्रुमन्युमसुरस्व हतः त्वयां च मोदेत साधुरपि हस्त्रिकसर्पहत्या लोकाश्च निर्वृ
तिमिताः प्रतियंति सर्वे त्वद्रूपं नृसिंह विभयाय जनाः स्मरंति १४ नाहं बिभेम्यजित तेऽति भ
यानकास्यजिह्वार्कनेत्रभ्रुकुटीरभसोग्रदंष्ट्रात् आंत्रस्रजः क्षतजकेसरशंकुक
र्णान्निर्ह्रादभीतदिगिभादरिभिन्नखाग्रात् १५ ॥ ॥ ॥

ततत्राह त्वद्रूपं मिति विभयाय भयनिवृत्त्यै पुनस्त्वद्रूपस्मरणादेव भयनिवृत्तेर्न मन्युधारणेन कृ
त्यमस्तीत्यर्थः १४ तेचेद्बिभेषि हि त्यजामीति चेत् तत्राह नाहं बिभेमि हे अजित ते अस्मात् रू
पात् अस्य हेन विभेतु स्मि कथं भूतात् आस्यं च जिह्वा च अर्कसदृशे नेत्राणि च भ्रुकुटी च रभस
आटोपप्रचुर उग्रा दंष्ट्रा च पृथक् अत्यंतभयानकानि यस्मिन् तस्मात् आंत्रमयः स्रजो यस्मिन् तत्
क्षतजं तत्र आक्ताः केसराश्च शंकुवत् ऊर्ध्वाश्च कर्णौ यस्मिन् तच्च तत् च तस्मात् निर
्ह्रादेन भीता दिग्गजा यस्मात् अरीन् भिंदंतीति अरिभिंदि तानि नखाग्राणि यस्मिन् एवंभूतादपि ते
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

37

श्री भाग० टी० २

महद्दुःखं वस्तुतस्त्वीमाह त्रस्तोस्मीति ३ः सोहं यदुग्रसंसारचक्रकदनं ३ः खेनतस्मादहं त्रस्तोस्मि
नत्वचयुग्रसर्तोहिंस्त्राणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सन्प्रणीतः नीतिःश्रोस्मि हे कृपणवत्सल हे उरुक्रम
कदाकर्ष प्रीतःसन् अपवर्गभूतं शरणं तवाघ्रिकमलं प्रतिह्वयसे मामाह्वास्यसि २ द्वादासे
सति मत्वीतिः शित्तेचेत्तर्हि नानायोनिषु भ्रमन्स्यमानस्य मम वासम्यक् त्वानाभावान्नवेमेवं तत्रु

त्रस्तोस्म हे कृपणवत्सल ३ः सोहं उग्रसंसारचक्रकदनात् त्रस्तो प्रणीतः बद्धः स्वक
र्मभिः कृपणत्रसंत्रे स्वमूलं प्रीतोपवर्गं शरणं ह्वयसे कदा नु प्रियस्य प्रियाप्रियवियोग
संयोगजन्मशोकाग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ३ः रवोपथंनदपि ३ः रवमन्त
द्विमाहं भ्रमन्स्वमाभिवदमेनवदास्ययोगे २८ ॥

यदि शोनिवार्यं यतेयस्मात्प्रियेस्त्रीप्रिये स्वयया संरक्षं वियोगसंयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोका
ग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोस्मि ३ः रवस्य प्रतीकारः कार्य इति चेत्तत्राह ३ः खस्योपथं प्रती
कारः तदपि ३ः खमेव एवमपि भ्रान्तो द्वियादेहाद्यभिमानेन भ्रमामि अतः हे भूमन् त्रि
भोमेत्तवदास्ययोगं हीनिस्तारोपायं वद १८ ॥ ॥

३२

37A

वत्तदास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदेतत्सायभूतानामुर्वीकृतानाम् उक्तत्वान्नोक्तः परिहारः तत्राह साहं वदा
सः सत्वभो नृसिंह त्वल्लीलाकथाप्रतनुगुणानुक्तः गीतानि महाउक्तत्वान्य त्रस्यापि तत्र्मितरागिमगणगणस्यिष्या।
मीत्यर्थः तत्रेहत्वः गुणैः रागादिभिर्विशेषणप्रसक्तः सन्नतकुतः तेप्रदयुगमेवालयोपायोमां भक्ता।
नितप्रवहसालानितः तैः संगोयस्य ममसोहं कथंभूतस्य कथास्तत्र हप्रियसेत्यादि कुतोज्ञानाः विरं
चेनगीताः तत्संप्रदायप्रवृत्ताः तथा चातवर्णी श्रुतिः देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् इत्यादि श्रुतिः दा
सेप्रवृत्तस्य भगवदनुग्रहेण सत्संगः ततो वीतरागतया भगवद्गुणान् वर्णनं तत उक्तं उक्तभवः स्या

१८ सोहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंचगीताः अंजस्तितर्म्यनुगृणन्
गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससंगः १८ बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह
नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहांजसेष्टः तावद्विभो तनुभृतां त्व

दुपेक्षितानाम् १९ ननु उक्तं खे तप्तस्य तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं मंदास्यादिना तत्राह बा
लस्येति भो नृसिंह तप्तस्य तत्प्रतिविधिः दुःखप्रतीकारः इह लोके यो जसा दृष्टः स त्वया येक्षितानां
तावदेव वक्ष्यमाणमात्रमेव न त्वात्यंतिकः न देवा ह बालस्य पितरौ शरणं तदिवा विहन भवतः ताभ्यां
लाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदर्शनात् कांचिदजीगतीदिग्नताभ्यामेव तदुःखदर्शनाच्च न चारतस्य रो
गिणः अगदमौषधं शरणं कृतेप्यौषधे मरणदर्शनात् तच्च उदन्वति समुद्रे मज्जतः तेसौ नौः शरणं न
यासहमज्जनदर्शनात् अतः त्वमेव शरणमित्यर्थः अथवैवं काकाव्याख्येयं न तप्तस्य तत्प्रतिविधि
र्य इह तावत्प्रतिविधिर्य इह तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किं नं जिसेष्टः अपि तु नेष्ट एव यस्ता।

[illegible] [illegible]

नवत्वं विकृतत्वञ्च कदाचित्कश्चिद्द्रष्टा कोऽपि दृष्टप्रवेशमाशंक्यातत्त्वापि तत्तद्रूपेणानेनेश्वरत्वकं भ्र
रीकृत्य तस्यैव सर्वात्मतामाह यस्मिन्निति अपरोर्वाचीनः पित्रादिः परो ब्रह्मादिर्वा भावः कर्ता नैका।
रकैर्यथा नि करोति तत्सर्वं भवत एव स्वरूपं नत्वन्यदित्यर्थः यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मि
न्काले येन करणेन येन हेतुकर्त्रा संचोदितः स्वयं यस्य संबंधि यस्मादपादानात् यस्मै संप्रदानाय।
यदीप्सिततमं यः कर्त्रैवं येषु सप्तविभक्त्यर्थाः यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामव्य।

यस्मिन्यतो यर्हि येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा भावः करोति विकरोति
पृथक्स्वभावः संचोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपं २० मायामनः सृजति कर्ममयं बली।
यः कालेन चोदितगुणानुमतेन पुंसः छन्दोमयं यदजयार्पितषोडशारं संसारचक्रमज को
तितरेत्त्वदन्यः २१ ॥ ॥

यानामर्थः पृथक्स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयतीति २०
अतोन्यस्य स्वतः कस्याप्यभावात्संसारिणश्चान्यस्य क्रेस्त्वमेव मां शरणागतं तारयितुं समर्थ इत्याह माययेति।
हेऽभोवदेशस्य प्रभोऽनुमतेनानुरूपेणानुग्रहेण मनः प्रधानं लिंगं माया सृजति कथंभूतं काला।
लेन चोदिताः गुणाः यस्याः कथंभूतं मनः कर्ममयं कर्मप्रचुरं बलीयः दुर्जयं छन्दोमयं वेदोक्तकर्म
प्रधानं चैवमजया जीवस्याविद्यया तद्भोगार्थमर्पिताः षोडशारा अराणि विकारा यस्मिंस्तद्य एवंभूतं संसारच
क्रात्मकं मनः तत्को नितरेत् भो अज त्वदन्यस्त्वत्तः पृथक् स्थितः नाममजन्नित्यर्थः २१ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ननु ममापि मायासंबंधात् कर्तृत्वाद्यविशेषात्त्ववत्तः को विशेष इत्यत आह स त्वमिति स्वधाम्ना चिच्छक्त्या।
नित्यं विजिता आत्मनो बुद्धेर्गुणा येन स तथा हि त्वं यतः कालः मायाप्रेरकः अतएव वशीकृता विसृज्यानां
कार्याणां विसर्गाणां साधनानां शक्तयो येन अतएव यदा देहवत्त्रिनिष्पीड्यमानं मामुपकर्ष स्वसमीपं २१ ना
न्वेलोकपालानां भोगान् भुंक्ष्वापि अंचराज्यमिदं दास्यामि किमिति संसारादुद्विजसे अत आह दृष्टा इति

सत्वंहि नित्यविजितात्मगुणः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्यविसर्गशक्तिः चक्रे वि
सृष्टमजयेश्वरषोडशारे निःपीड्यमानमुपकर्ष विभो प्रपन्नं २२ दृष्टा मया दिवि विभोऽखिलधि
ष्ण्यपानामायुः श्रियो विभव इच्छति यान् जनोयं येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृं
भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः २३ तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽ
ज्ञ आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिंच्यात् नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमेण का
लात्मनोपनय मां निजभृत्यपार्श्वं २४

विभिः श्रियः संपदः [illegible] विभव उद्भवः आयुरादयो दृष्टाः इति का का तत्र कथा स्म[illegible]कं तदेवाह य
स्मात्पितुः कोपहासविकृतभ्रूभंगमात्रेण विध्वस्ताः २३ यस्मादेवं तस्मात् आशिषः भोगाः तनु
भृतः तत्परिणामं च विद्वानहं ऐंद्रियं इंद्रियैर्भोग्यं ब्रह्मलोकभोगमभिव्याप्य किमिति नेच्छामि ते

कालात्मना उरुविक्रमेण विलुलिता विध्वस्तानपि
मादीनपि २४

श्री·
भाग
टी·
७५

किंचवर्तमानकालेन भोगार्ह इत्याह क्वेति श्रुतिः श्रवणं तेन देवसुखं याः सन्ता मृगतृष्णिकाव
त्मिथ्याभूताः चाशिषः क्व अशेषाणां विरोहः रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं क्व चेदं कलेवरं एवं वेद
वेत्सर्वोपि जनः किं नो विरज्यते न ज्ञायते यदपि यद्यपि इति एवं विद्वान् अयं जनस्तथापि नो निर्विद्यते न वि
रक्तो न भवति कुतः काम एवानलः तं मधुतुल्यैः सुखलवैः स्वार्थैरपि शमयन् कामाग्निशम।

क्वाशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः क्वेदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः निर्विद्यते
न तु जनो यदपीति विद्वान् कामानलं मधुलवैः शमयन् दुरापैः २५ क्वाहं रजःप्रभव
ईश तमोधिकस्मिन् जातः सुरेतरकुले क्व तवानुकंपा न ब्रह्मणो न तु भवस्य न
वै रमाया यन्मेर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्वयं भगवन्निर्वेदं प्राप्त एव कथं न नासीत्यर्थः यद्वा अचिंत्यमिदं त्वन्मायाचेष्टितमिति भावः २५ तर्हि
त्वं कथं निर्विण्णोसि अत आह हे ईश मम निर्वेदो न मया कृत एवेत्याशयेनाह क्वेति रजस एव प्रभवो जन्म यस्य
सः सत्वमंतेच्यात कुलविशेषणं तमोधिकं यस्मिन् तस्मिन् सुरेतराणां कुले जातोहं क्व च तवानु
कंपा नामेवाह ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितः स पद्मवत्सुकलसंतापहरः करः प्रसादः
प्रकृष्टार्थं तु यो मे शिरस्यर्पित इति यन्तः यया अनुकंपैव निवा २६ ॥

39 A

नचतवपीदृग्मतिरितिविवेकेनाह नैषेति परेप्रसादयउत्तमाअधमस्वपरोनीचइत्येषापरावर
मतिः जंतोःप्राकृतस्य यथा तथा भवतो नैव स्यात यतस्त्वं हेतोः जगत आत्मनः सुहृदश्चतोहि
सर्वत्र समत्वात् प्रसादपक्षपाति किं न स्यात्तत्राह संसेवयातवप्रसादो भवतितत्रचसेवानुरूपं
फलं तत्रोदितानुसारेण धर्मादीनां सदस्यो भवति एवं सत्यपि वैषम्याभावे दृष्टांतः सुरतरुर्य
थासेवकस्यैवसंकल्पानुसारेणफलंददाति न च विषमस्तद्वत्तवपरावरत्वमतत्कारा

नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जंतोर्यथात्मसुहृदो जगतस्तथापि संसेवया
सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न परावरत्वं २७ एवं जनेनिपतितं प्रभ
वाहिकूपे कामाभिकाममनुयः प्रपतन्प्रसंगात् कृत्वात्मसात्सुरर्षिणा
भगवन्गृहीतः सोहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवां २८ ॥ ॥ ॥

र्मितिशेषः २७ एवं च तद्भक्त्या मया प्राप्तमिति तद्भृत्यपार्श्वमेव मां नयेत्याशयेना
ह एवमिति यथा त्वयानुकंपितोस्मि एवं नारदेनात्मसात्कृत्वाहं तवैव मनुगृहीतः सोहं कथं
नु तद्भृत्यसेवां विसृजामि कथंभूतोऽनुगृहीतोस्मि प्रभव एव आहिकूपः तस्मिन्कामानभि
तः कामयमानं जनं निपतितमनु तत्प्रसंगात्प्रपत्याहं तदेवं तद्भक्तश्रीनारदस्यानुग्रहे
ण त्वया अनुकंपितमनुकंपितोस्मि अयमेव च मम महमरमानुग्रहः न तु ननिंदसमतिं क्रमव्या

भागवतटी० ३८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

40

श्री
भाग
टी
४०

नचेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किंत्वन्यार्थमित्याह भो ब्रनेनयदेतन्मागारं दर्शितं मांहेनम
च्यतम्ममात्मितवंथस्तुतउभयस्वभृत्यञ्च श्रिवाकाम्हृतेविथाब्रमिन्महृ मन्ये कृतः य।
त्रस्मात्तत्रमृतअग्रुकृष्ठिथिन्त्रः खड्गं प्रगृह्यावोचत किंमदग्रे मन्युनिरिक्तश्चेदी।
स्वरोऽस्मि तर्हि नामिदानीश्रवतेतवकेशिरोहरामीति पादाट्ठो मायेमेवार्थः यस्ये।
दोवाचत्ततदा मत्सागारं दर्शितमिति वा नयः प्रतश्च सत्यविधाके निजभृत्यमाश्रितोमि
त्यवेवहृत्थाश्याम्ने २४ नचेदं मत्स्यानेनरद्दर्शितं देव्याहनने च नायस्वभाविके

मत्सागारदर्शनं तपितवंथ स्वमन्मेस्वभृत्यञ्च श्रिवाकाम्यंतेविथाने खड्गं
प्रगृह्य पुटेवाचदसहितयेन्मः त्रासीस्वेरामदप्रवेविततकेहरामि २५ एकस्त्व
मेवजगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यन्तयोः पृथगवस्यसि मध्यतश्च सृष्ट्वा गुण।
व्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवसितस्तदनुप्रविष्टः २६ ॥ ॥

किंतन्मायागुणोपाधिकं सर्वात्मके त्वयि स्वतः न दृश्यमादित्याह एक इति यतज्जग
तत्त्वमेवैकः यद्यतः अस्यादौ चान्ते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि तस्मात्तथा
कारणत्वेनावधित्वेन च वर्तसे इत्यर्थः अतो मध्यतश्च त्वमेव कृतः तर्हि भेदप्रती
तिः तत्राह निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टः त्वं ते
र्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव अन्तकरइव हेतेन च वस्तुवसितः प्रतीतः न तु त्वं स्वधामकत्वे
निर्गुणोपि सुजोऽस्मि कोशं भगवान्स्वकृतेः मरः स्वमायागुणाभाविधस्य वाध्यवाधक

ननु यद्येतज्जगद्ब्रह्मैव तर्हि जगतो वैषम्येन ब्रह्मणोऽपि वैषम्यमापतितं किं न स्यादित्यत आह त्वं वा एवमेवा।
इदं सदसत्कार्यकारणात्मकं जगत् ननु त्वं तर्हि पृथक् भवांस्तु ततोऽन्यः आद्यन्तयोः पृथगव
स्थानात् यस्मादेवं अतो यमात्मीयोऽयं पर इति या बुद्धिः सा अपार्था मायैव कार्यकारणाभेदं
दृष्टान्तेन साधयति यद्यतः यस्य जन्म इदं तत्प्रकाश स्वयं स्थितिश्च यन्नैव स्थिति स्वतः हेतेदेव अशि।
बीजे कारणे तरुः कार्यं तयोर्यथा वसुकालमात्रेण अयमर्थः कालशब्देन नीलत्वसाधारणाय
णोऽयोगान्दृष्टो वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतं सत्त्वं तत्र तरोर्यथा दृष्टो बीजमात्रत्वेन तस्य च यथा।

त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था यद्यस्य जन्म निधनं
स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वोः ३१ न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुम
ध्ये शेषेऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः योगेन मीलितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थि

भूतं सत्त्वमात्रं एवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवेति तथा चा
रम्भसूत्रं तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति श्रुतिश्च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यमिति ३१ ननु तावदनेन पृथगवस्थानं दर्शयति न्यस्येति इदं जगत् आत्मना आत्मन्येवात्म।
न्यात्मनि निविदित्य स्वात्मेवानुभवन्निष्क्रियः सन् प्रलयोदकमध्ये शेषे शयनं करोषि तर्हि किं जी
वस्येव मायितमोवृत्तिनिद्रया निद्रालीनः तथा हि योगाय वत्स वहिर्दृग्भावस्य आस्या निद्रां योजनमस्याह
योगेन मीलिता दृग्येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन यस्तुर्ये अवस्थात्रयातिरिक्ते
स्वरूपे स्थितः न तु तमसा आत्मनानेमा पुत्रे यो जमस्ति न सुषुप्ति न जाग्रत्स्वप्नयोरिव गुणानुविष्ट

41

श्री
भा स
टी
३ र

इदानीं कारणत्वेनादावपि स्थितस्य भगवतः स्थानं दर्शयन्मध्यतः स्वत्वमेवेत्येतत्प्रपंचयति चतुर्भिः यस्य
मशेषः शेषितस्यैव तेन यदिदं जगत् वपुः स्वरूपं नान्यस्य यतस्त्वमथ्यतोसि स्याकथंभूतस्य निजया का
लशक्त्या संचोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सत्त्वादयो येन स्वरूपे वेहेतुः अनंतशयनात् शेषपर्यंका
द्विरमत्समाधिर्यस्य तस्मात्तव नाभेः सकाशादेकार्णवोदके महाब्जं लोकपद्मं अभूत् कथंभू
तं आत्मवयो वगूढं सत् स्वकर्णिकातः स्वदेशाद्वटबीजान्महावटइव २२ तदेव कारणत्वे

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या संचोदितप्रकृतिधर्मण आत्मगूढं अंभस्यनंत
शयनाद्विरमत्समाधेर्नाभेरभूत्स्वकणिकावटवन्महाब्जं २२ तत्संभवः कविरतोऽन्यदप
श्यमानः त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिंत्य नाविंददब्दशतमप्सु निमज्जमानो जा
तेंऽकुरे कथमुहोपलभेत बीजं २३ स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आश्रितोऽब्जं कालेन तीव्र
तपसा परिशुद्धभावः त्वामात्मनीश भुवि गंधमिवातिसूक्ष्मं भूतेंद्रियाशयमये विततं दद

र्शात्मतः सन्मध्यतः स्वत्वमेव वर्णयत्येकं एतदेव स्तुवन्स्वब्रह्मणोऽनुभवस्फुटयितेन स्पष्टा
कृतीमवस्थामाह तस्मिन्नब्जे संभवो यस्य सः कविर्ब्रह्मा अतः पद्मादन्यदपश्यन् बीजमयमादा
नकारणभूतं त्वां सलिलव्याप्तं सत् अपि नाविंदत् युक्तं चैतत् उह अहो अंकुरे जाते सति बीजं तदे
गतं कारणं द्रष्टुं कः कथं नाम शक्नुयात् २३ भवतु मासन्नतयात्स्वस्मिन्नेव दृष्टवान्मा
ह स विस्मितः परामृतमब्जमाश्रितः सन् माश्रितः तेनैव तपसा ध्यानेनानेन सत्त्वात्मरूपेणाभा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41A

ईश्वरेणैव दृष्टा कृतार्थोऽभवदित्याह एवमनेन प्रकारेण सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि तै
राढ्यं समृद्धं मायामयं मायाप्रधानं सता प्रपंचेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना यस्य ३७ तदा भवा
स्तस्यानुग्रहं कृतवानित्याह तस्मा इति हयग्रीवमूर्तिं बिभ्रत्स तरजस्तमसी द्वौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा त
स्मै श्रुतिगणान् समर्पितवान् तत्र हेतुः सत्त्वमिति ३८ एकः त्वमेवेत्यादिभिरष्टाभिः श्लोकैरुक्तं प्रा

एवं सहस्रवदनांघ्रिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यं मायामयं सदुपल
क्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिंचः ३७ तस्मै भवान् हयशिरस्तनुवं च बिभ्रद्वे
दद्रुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ हत्वानयच्छ्रुतिगणांश्च रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनु
मामनंति ३८ इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान्
धर्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वं ३९ नैतन्मनस्तव कथा(सु विकुंठनाथ २)
संप्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रं कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृ

दयालेन रक्षणं तदाहेत्थमिति एवं यथा स्वसत्त्वोपाधिको न तत्त्वतः इति तत्तदुपसंहरसि यत्स्थमिति विभावयसि हं
सि चानयसि कलौ तु न तत्करोषि यतः तदा छन्नोऽभवः यतः त्रिष्वेव कृतादियुगेषु विभावात् स त्वं वा
भूतः त्वं त्रियुगनाम्नेन सम्प्रसिद्धः ३९ तदेवं भगवतः तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचारायोग्यतां निवेदय
न्प्रार्थयते नैतदिति त्रिभिः असाधु बहिर्मुखं तीव्रं दुर्दमं हर्षशोकभयैरेषणात्रयेण चार्तं दुःखि
तमपि तव कथायां तेन संप्रीयते तस्मिन्नेवंभूते मनसि सति कथं तव तत्त्वं विचारयामि ४० ॥ ॥

श्री किंचजिह्वा अविदग्धा सती भो अच्युत मा मां येनो मधुरादिरसः तत्स्माकर्षति उदरं तल्लच्यसंतप्तं स
भास या एव यौकिंचिदाहारस्मातं ग्रसति च पलाण्डुकचवतः कर्मशक्तिः कर्णेंद्रियाणि लुनंति त्रोटयंति ४१ नकेव
टी लमहमकपरव एक एव अहं दशाना मायच्चः किंतमहाजनो ममैवमेव बहिसपत्नीत्ममनः सर्वजनमालयंति स्यात्
४२ येनापत्वृत्मितिभवः संसार एव वेतरणीय नदी तस्मा अन्योन्यमे यानि जन्मादीनि तेभ्यो निभीतं स्वमामपरे वा
च विग्रहे य यायं वैरं मे तं च यस एवं स्त्रुक्तं जनेम एव न इहे पाराचरतस्माः पोरैश्च्युत निम्यकृष्ण हे तेतिश्च

जिह्वे कतोच्युत विकर्षति मा वितृप्ता शिश्नोन्यतस्त्वग् उदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोन्यतश्चल
पललटकक्षच कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनंति ४१ एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्या
मन्योन्यजन्ममरणाशनभीतभीतं पश्यन् जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हंतेति पारचर पी
पृहि मूढमद्य ४२ कोन्वत्र तेखिललगुरो भगवन् प्रयास उत्तारणेस्य भवसंभवलोपहेतोः मू
ढेषु वै महदनुग्रह आर्तबंधो किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ४२॥

हो कष्टमित्येवमनुकंपायां मयीदानीं हि वैतरणीं नदीं तर्षयालय ४२ एकेनतयाकथं सेवाजनस्तारणीय
इति चेत् तत्राह कोन्विति कोन्वत्र सर्वजनोत्तारणे प्रयासः नकोपिकृतः अस्यविश्वस्य भवसंभ
वनो यानां उत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः किमेतन्न तत्र करोमीति भावः उचितं चैतदित्याह मूढेष्विति
तांश्च विदीयांस्तारयिष्यामि इत्यर्थं उरानुग्रहं माकुर्या इति चेत् तत्राह नववेयं जनप्रियजना मक्ताः तामन्ने
वृत्तानां तोस्माकं तेन उत्तारणेन किं कोपि प्रयोस्ति कोपाल काहेरः कोन्वत्रते खिलगुरो भगवन्प्र
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

42A

वत्सप्रह्रादन्नतावन्नारायेष्वामितावैतेवकृतार्थः स्याः किं मे नेन निर्वेधे नेत्यत आह नैवेति

हे पर त्वद्वीर्यगायनमेव महामृतं तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भववैतरण्या नैवो

द्विजे किं तर्हि विमूढान् शोचामि तानेवाह ततो महामृतात् विमुखं चेतो येषां इन्द्रिया

र्थनिमित्तं यन्मायासुखं तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्वहतः ॥ ४३ ॥ ननु तावन्मौनिनो महात्मानस्त

न वत्स्याम न यउपेदत्यनीति चेत्तत्राह प्रायेणेति नैव विमुक्तेर्विमुक्तिनेच्छामि न सन्यकस

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्यास्त्वद्वीर्यगायनमहामृतमग्नचित्तः शोचे ततो वि

मुखचेतस इंद्रियार्थमायासुखाय भरमुद्वहतो विमूढान् ॥ ४३ ॥ प्रायेण देव मु

नयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः । नैतान्विहाय कृपणा

न्विमुमुक्ष एको नान्यं त्वदस्य शरणं भ्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥ यन्मैथुनादिगृहमेधि

सुखं हि तुच्छं कंडूयनेन करयोरिव दुःखदुःखं तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाः ।

पि प्रार्थयमानो मे विकिमिति निर्वेदभासीति चेदत आह नैतान्नान्यमस्य जनस्य शरणं न पश्या ।

मि ॥ ४४ ॥ ननु तेषां संभोगादिना सुखमेव न कृपणाः न तत्राह यदिति करयोः कंडूय ।

नेन संघर्षणेनेव दुःखमनु दुःखं यस्मिन्न हि दुःखविनादेव ततो निर्विद्य स्वच्चरन्तन त्राह ।

कृपणाः बहुदुःखभाजोऽपि गृहमेधिसुखेन तृप्यन्ति निश्चलमिति न मन्यन्ते केचित्तु इति व

कामस्य तुः सहमानं तेन किंचित्कं तु निमपि सहन्ते कामं चेत्तत्राह त्वत्प्रसादात्कश्चिद्धीर

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

43

श्री भाग टी ४३

नकेवलंमौनादिभिर्मोक्षसाधनैः सफलंभवेत्तेषामपि समुक्तिः नत्राहमौनेनेति हे पुरुषश्रेष्ठ तयो।
मित्येषु मौनादयो हठयोगापवर्ग्याः अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः तत्त्वज्ञाय
शः अजितेंद्रियाणां इंद्रियभोगाय तत्र यो यं विक्रीणंतो वार्तजीवेतो प्रायाभवंतीति दांभि
कानां वार्ता अपि भवंति वा न वा दंभस्यानियतफलत्वात् ४५ तत्त्वज्ञानतद्भक्तिविनासका
मैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह ह्रमेद्रनिति त्रिभिः बीजांकुरादिवत्प्रवाहरूपेण इमे ससदसा

मौनव्रतश्रुततपोध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः प्रायःप
रं पुरुषते त्वजितेंद्रियाणां वार्ता भवंत्युत न वात्र तु दांभिकानां ४६ रूपे इमे सद
सती तव वेदसृष्टे बीजांकुराविव न चान्यदरूपकस्य युक्ताः समक्षमुभयत्र वि
चिन्वते त्वां योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नी कार्यकारणरूपे तद्रूपे उपलक्षणभूते ते वेदेन सृष्टे प्रकाशिते न चान्यत् स्वरूपमवेत्येमौ
रवादिकमिव देववदन्नादेरूनः अरूपकस्य प्राकृतरूपादिशून्यस्यातः युक्ताः संयताष
व भक्तियोगेन प्रसन्नास्त्वां उभयत्र कार्यकारणे चानुगतं पश्यंति समर्थेन न दारुष्विव वह्निमि
वत्नान्यतः स्यात् ज्ञानमितिशेषः यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह यत उभयमन्यतः प्रधानपरा
मारावादेनेस्यात्समर्थ्येनेत्यादिश्रुतेः अस्त्वेमेव कारणतावान्सर्वेज्ञोऽत्रस्मृतं इति ४७॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

43A

वदेयमहवे वायुरिति निरुदयं नमः चित्तवित्तं ग्रहः अहंकारः देवतावर्गो वा सगुणः स्थूलः
विगुणः सूक्ष्मः मनश्च वचश्च मनोवचः तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि तत्त्वं नास्ति ४८
अभक्तास्तु स्वस्मिन्ननुगतमपि वा न जानन्ति नन्वाहं नेति तेन गुणाद्यभिमानिनो देवाः आद्यन्त
वन्तः जडादयो देवता अतो नाद्यन्तेन निरुपाधेना न विदन्ति हि यस्मात्तस्मात्सोऽपि घोषा विद्वांसः एवं विचार्य

तं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बु मात्रा प्राणेन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च सर्वं त्वमेव सगु।
णो विगुणश्च भूमन्नान्यत् तदस्त्यपि मनोवचसा निरुक्तं ४८ नैते गुणा न गुणि।
नो महदादयो ये सर्वे मनः प्रभृतयः सह देवमर्त्याः आद्यन्तवन्त उरुगाय विदन्ति हि
त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ४९।

शब्दात् यथाऽऽपनादि व्यापारं उपरमन्ति त्वामे।
वसमाधिनोपासते तदर्थ्यः तथा च श्रुतिः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे
इति नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति च स्मृतिश्च यदा ते मोहकलिलं बु।
द्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेत्यादि ४९ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उपसंहरन्निवाहेति हे अर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः प्राणिमात्रस्य नितिस्सर्वकर्मार्पणं निकर्म
परिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च कथायां श्रवणं चेति षडङ्गया संसेवया विना परमहंसानां
गम्यां प्राप्यं त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत यस्मात्त्वद्भक्तिं विना न च भक्तिः संसेवया विना अतः प्रा

तत्तेर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः कर्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथायां संसेवया त्व-
यि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ५ नारद उवाच एतावद्वर्णि-
तगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ५१ श्रीभग-
वानुवाच प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोहं तेसुरोत्तम वरं वृणीष्वाभिमतं कामपू-
रोस्म्यहं नृणां ५२ मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे दृष्ट्वा मां न पुनर्जं-
तुरात्मानं तप्तुमर्हति ५३ प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः श्रेयस्कामा
महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिं ५४

कृपार्थितं दास्यमेव योगमेव देहीति प्रकरणार्थः एता-
वदिति वर्णिता गुणा यस्य यतमन्युरुपसंहृतकोपः ५१ कामान्पूरयतीति तेहाय ह्यात्फलपूषा-
यः प्रवाहोस्मीत्यर्थः ५२ अप्रीणतः अप्रीणयतः न तु प्रपन्नस्य कामं नेन शोचति ५३ प्रीणे

एकांतित्वात्तव कृपादिष्टिभक्तनात् ५५ इति श्रीभागवते सप्तमे नवमोऽध्यायः ९ दशमे तु प्रह्लादो भक्त
मंतर्हितेऽहरौ प्रसंगाद्धरिणा रुद्रकृतानुग्रहईर्यते तत्सर्वं वरज्ञानं । उत्पत्त्याभावेनैवासक्तं मां
तेषु कामानां प्रसंगाद्भीतः २ ननु किमहं भक्तं प्रलोभयामि नहि किं त्वं वरैः प्रलोभ्य तेन त्वयाभिप्राय
यथेवत्याह भृत्यलक्षणानि हृदयग्रंथिषु बंधकेषु अन्यथा अनर्थसाधने प्रवर्तनं न घटेत त्वय्यर्थः ३

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः एकांतित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः ५५ इति
श्रीभागवते सप्तमस्कंधे नवमोऽध्यायः ९ नारद उवाच भक्तियोगस्य तत्सर्वमंतरायतयार्भ
कः मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह १ प्रह्लाद उवाच मा मां प्रलोभयोत्पत्त्यास
क्तं कामेषु तैर्वरैः तत्संगभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः २ भृत्यलक्षणजिज्ञासु
र्भक्तं काम्येष्वचोदयत् भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रंथिषु प्रभो नान्यथा तेऽखिलगुरो घटे
त करुणात्मनः ३ यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् आशासानो न वै भृत्यः
स्वामिन्याशिष आत्मनः न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्यो राति चाशिषः ४ अहं त्वकाम
स्त्वद्भक्तः त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव ५ ॥ ॥ ॥ ॥

कथमेवं भृत्यलक्षणानां ज्ञानं स्यात् न त्वाह यस्त इति नेवनः ननु कामनयापि सेव्यसेवकयोः स्वा
मिभृत्यभावः प्रसिद्धः सत्यं सोपाधिकोऽसौ न वास्तविक इत्याह स्वामिन्यात्मनः आशिषो अपेक्षमा
णो नैव भृत्यः भृत्यसेवनकामात्मनः स्वाम्यमिच्छन्यो भृत्याय ददाति स वै न स्वामी ४ आवयो
स्तु नाविकामत्याह अहं त्विति अनपाश्रयो निरभिसंधिः अन्यथा कामाद्यभिसंधिना अर्थः ५

45 सां?

श्री
भाग
टी
४५

नन्वपि तथा परमोदारस्य मम सकाशात्किमपि तोषार्थं हरिणोक्तेति चेदत आह यदीति कामानां करणानामसंरोहं
अनुत्पत्तिं भवतः सकाशात् वृणे ८ ननु कामानामुत्पत्तौ सत्यां को दोषस्तत्राह इंद्रियादीनि यस्य जन्मना ना।
रयंतीति आत्मा देहः कामाभावे गुणमाह विमुंचतीति भगवत्वाय भगवत्समानैश्वर्याय तया च
श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि स्थिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति

मा

यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ कामानां हृद्यसंरोहं भवतस्तु वृणे वरं ८ इं
द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ह्रीः श्रीः तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यंति जन्म
ना ७ विमुंचति यदा कामान्मानवो मनसि स्थितान् तर्ह्येव पुंडरीकाक्ष भगवत्वाय।
कल्पते ८ ॐ नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने हरयेद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमा।
त्मने ९ नृसिंह उवाच नैकांतिनो मे मयि जात्विहाशिष आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः अ
थापि मन्वंतरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुंक्ष्व भोगान्। १ कथा मदीया जुषमाणः प्रिया
स्त्वमावेश्य मामात्मनि संतमेकं सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हि।
न्वन् ॐ श्रीरामचंद्राय नमो नमः ॥ ॥

८ निर्दोषान्कामान् दातुमिच्छंतं प्रत्याख्यास्यन्नस्याति ॐ नम
इति ९ सत्यमेकांतभक्तस्त्वं तथापि दाता करणीया इत्याह नैकांतिनः कदाचिदपीह
हामुत्र च मय्याशिषो न वांछंत्येकं तथाप्येतन्मन्वंतरमात्रं भोगान्भुंक्ष्व १ ननु तर्हि बंधः स्यादि
त्यत आह कथा इति द्वाभ्यां सर्वेषु भूतेषु संतमेकमीशं यज्ञाधिष्ठातारं मामात्मन्यावेश्य यजस्व त
र्हि अनेनैव कर्मणां बंधः स्यात्तेनमाह योगेन समर्पणेन कर्माणि हिन्वन् त्यजन् यजस्व ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

45A

किंच भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबंधः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मोक्ष
मासि कुशलेन पुण्यपापाचरणेन यापि हितेनांति विभीषणा मारे श्रमयात तस्मा राजे प्रह्लादेः न च तस्य प्राचीनं
पापमस्ति न दंध्यैव मे उत्तरस्य पीवाचं च योरश्लेष विनाशौ भवतः तद्व्यपदेशादिति न्यायात् तन सुकृत न
दुष्कृते विधुनुतइति श्रुतेश्च न च दृष्ट प्रारब्धपापाभिप्रायं तस्य भोगेनैव तत्स्यात् कुशलेन हि मतिबुद्ध्या
नानुपपत्तेः न चासावविद्वानिति वाच्यं भगवतैव वक्तार्थं तस्यानंतरं वक्ष्यमाणत्वात् अतएव योग
भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां वितत्य
यमामेष्यसि मुक्तबंधः १२ यएतत्कीर्तयेन्मर्त्यस्त्वया गीतमिदं नरः सोचमात्वस्सरकाले
कर्मबंधाद्विमुच्यते १३ प्रह्लाद उवाच वरं वरय एतत्तेवरदेशान्महेश्वर यदृष्टास्मितामे
तामोहि हृष्टोस्मि जगत्पते १४ विद्वानमशेषाय सांतरस्य वेलाक गुरुप्रभे मान्नहोतिमस्ताद
भिः तद्द्रुतमथ चाहवान् १५ तस्मात्पिता मे पूयेत तदुरंतात्तदुस्तराद्वात पितस्तेपगासरक्ष
तेदाकृपणावत्सल १६ श्रीभगवानुवाच त्रिःसप्तभिः पितामहैः पितृभिः सहतेनव यस्मि
धोस्य गृहे जातो भगवान् वै कुलपावनः १७ यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशांताः समदर्शिनः साधवः सं
रक्रमेहि न वांछतीद मायि लोकसंग्रहार्थं कर्माणि प्रवर्तस्वानुद्देशमात्राय एतिसर्वमनवद्य १८ किंच
यद्विनिर्नाचमांचरदमचोरितवस्सरजनतल्लोतेयः कीर्तयेत्सोपि कर्मबंधाद्विमुच्यतेऽतः तव बंधपूर्श
केनपर्थः १३ ईश्वरात्प्राप्तकर्माधिकारः सन् पितॄनिश्चलं प्रार्थयते त्रिभिः वरेवरणीयमेतदपरेहलाते
नतः १६ यद्यपि कस्यपापा मरीचिविश्वेश्यायेविततयितः त्रयमवस्मवेजाः तथापित्रिः सप्तभिः सहतेषां
कृकस्यागतापि जन्मप्रायेणाकं १७ यद्यस्मात्सम्यग्गज्ञमस्याज्ञानाते येषां तेकीकटाअपि देशाः तत्त्वा

नन्वद्ध्यात्मन मय्ये सुद्धिमेतिन चिंत्र्यं अहं त्वत्तो दयेन न भवामीति चेत् न त्वाह सर्वात्मनेति द्वाभ्यां मद्भावेन सङ्ग
त्या विरतास्पृहया १९ त्वामनुगता येके चित्स्वरूपाः तेष्ववेलक्षणाः सन्तो मद्भक्ता भवन्ति अतो भवान्मे भ
क्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् उपमानं सदृशः खल्वित्यर्थः २० मदङ्गस्पर्शनेन सर्वशः पूतस्तेपि ।
सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किंचन उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावविगतस्पृहाः १९ भवन्ति पुरुषा
लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् २० कुरु त्वं प्रेतका
र्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग लोकान्यास्यति सुप्रजाः २१ पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ
यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः मय्यावेश्य मनस्तात कुरु कर्माणि मत्परः २२ नारद उवाच प्रह्लादो
पि तथा चक्रे पितुर्यत्सांपरायिकं यथाह भगवान्राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः २३ प्रसादसुमु
खं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिं स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः २४ ब्रह्मोवाच दे
वदेवाखिलाध्यक्ष भूतभावन पूर्वज दिष्ट्या ते निहतः पापो लोकसंतापनोऽसुरः २५ योसौ ल
ब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः तपोयोगबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् २६ दिष्ट्यास्य तनयः
साधुर्महाभागवतोऽर्भकः त्वया विमोचितो मृत्योर्दिष्ट्या त्वां समितोऽधुना २७ एतद्वपुस्ते भगव।
न्ध्यायतः प्रयतात्मनः सर्वतो गोप्तृ संत्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः २८ श्रीनृसिंह उवाच मैवं वि।
भोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसंभव वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा २९ नारद उवाच इत्युक्तो
भगवान्राजंस्ततश्चान्तर्दधे हरिः अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ततः संपूज्य शिर
सा ववन्दे परमेष्ठिनं भवं प्रजापतीन्देवान्प्रह्लादो भगवत्कलाः ३१ ततः काव्यादिभिः सार्द्धं ।
मुनिभिः कमलासनः दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिं ३२ प्रति
न्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः स्वधामानि ययू राजन्ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ३३ ॥
तेः पापसोऽकेवलास्ति केवलं पूतः कुत्स्यानि प्रेतकार्याणि कुरु २१ वेदवादिभिरुक्तमनतिक्रम्य मत्परः स
कर्माणि कुरु २२ सहान्यत्वात्तिमम सृष्टिभिर्मया सृष्टैर्भूतैः समस्तान्निगमान्त्यमानित्यर्थः अहन् हतवा।
न् स त्वया हतः २६ एतद्दिष्ट्या ध्यायतः संस्मरतः सम्यक् प्राप्त २७ सर्वतः संत्रासान्मृत्योरपि रक्षकं एवं वरस्त्वया न प्र
देयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो येषां अमृतं तद्वत् २९ शिशुपालदन्तवक्त्रयोः द्विषतो चैकलस्य साधुत्वं कथ

५८ मितियस्पष्टं तद्देवनयोः सर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति एवमिति सप्तभिः ३३ ॥

46A

दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेन नरस्यानुषंगः ३४ ३५ नविद्वेतोऽत्रीरामंवितनयैतो ३६ कतमजोदंतवक्र
हरौ सायुज्यं समीयतुः ३७ कृत्स्ननिंदादिना पूर्वं कृतं च यत्पुनः पापं तत्तद्ध्यानेन नतदात्मानः संतो जहत
दात्म्यं तद्दर्शितः कीटः पेशस्कृता ध्यानेन यदा तदात्मा भवतीति ३८ अभिदाभेददर्शनशून्यया ३९ हरेः।

एवंतौपार्षदौविष्णोः पुत्रत्वंप्रापितौदितेः हृदिस्थितेनहरिणावैरभावेनतौहतौ ३४ पुनश्च
विप्रशापेनराक्षसौतौबभूवतुः कुंभकर्णदशग्रीवौहतौरामविक्रमैः ३५ शयानौयुधिनिर्भिन्नहृ भिन्नौ
दयौरामसायकैः तच्चित्तौजहतुर्देहंयथाप्राक्तनजन्मनि ३६ ताविहाथपुनर्जातौशिशुपाल।
करूषजौ हरौवैरानुबंधेनपश्यतस्तेसमीयतुः ३७ एनः पूर्वकृतंयत्तद्राजानःकृष्णवैरिणःजहु
स्त्वंतेतदात्मानः कीटः पेशस्कृतोयथा ३८ यथायथाभगवतोभक्त्यापरमयाभिदा नृपाश्चै।
द्यादयः सात्म्यंहरेः तच्चिंतयाययुः ३९ आख्यातंसर्वमेतत्तेयन्मांत्वंपरिपृष्टवान् दमघोष।
सुतादीनांहरेः सात्म्यमपिद्विषां ४० एषाब्रह्मण्यदेवस्यकृष्णस्यचमहात्मनः अवतारकथा
पुण्यावधोयत्रादिदैत्ययोः ४१ प्रह्लादस्यानुचरितंमहाभागवतस्यच भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्च।
याथात्म्यंचास्यवैहरेः सर्गस्थित्यप्ययेशस्यगुणकर्मानुवर्णनंपरावरेषां [illegible]स्थानानांकाले
नव्यत्ययोमहान् ४२

सात्म्यं सायुज्यं ४० प्रह्लादचरितार्थमुपसंहरति एषेति चतुर्भिः अव
तार श्रीनृसिंहरूपः तस्य कथा आख्याने विशेषः ४१ प्रह्लादस्य चरितं भिन्नार्हेः समाम्नातमिति तत्तीये।
नावयः अस्मिन्ननेनोक्तं सर्गस्थित्यप्ययानामीशस्य हरेर्याथात्म्यं तत्त्वं अनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानुव।
र्णनं च तत्र्यर्थः परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां कालेन व्यत्ययो विपर्यासः ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी.
४७

अध्यात्मिकं आत्मनात्मविवेकादि ४४ एतत्श्रवणादिफलमाह इति द्वाभ्यां एतत्कृतात्यः कीर्तयेत् ध
एतत्पतनोम्मगोहस्ललीलानामेवाह टेकेद्वस्मह यथानां च यंच यः शुचिः सन्पठेत् श्रृण्वन्मद्भावप्रभावमिति
निश्चयेवालोकेवसेत् ४६ अहो श्रुद्राटसमाभंयपेनेदेवोदृष्टः वंपन्नमं दुभाभ्यां इति विशिष्टेन नश्रुत्वा हृहूय
मितिर्तैर्भिः येषां युष्माकं गृहानेवनेनत्योयमिपंति सर्वतः समायाति तत्कस्य हेतोः यद्गृहे श्रुतराकारस्य गूढस्य त
श्रीकृष्णास्यं परब्रह्म साक्षाताह स्वतीति ४७ नत्रकुत्रास्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह सर्वात्मेति

यर्मोभगवतानां च भगवान्सेव्यते ४४ आख्यानेऽस्मिन्समाम्नातमाध्यात्मिकं शेषतः ४४ यय
नन्तुगणमाख्यानं विल्लावीर्यायुहृहिनं कीर्तयेत्पद्धया श्रुतां कर्मपाशैर्विमुच्यते ४५ एतत्य
आदिपुरुषस्य मगौहलीलां टेकेद्वयूयपवपं श्रुयतः पठेत् टेन्मास्मजस्य च सेनाश्रवस्य गु।
णपश्चावाद्भावमङ्गतामयुमेतिलोके ४६ यूयंनृलोके वत भूरिभागाः लोकं पुनाना मुनयो
भियंति येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिंगं ४७ सवा अयं ब्रह्म म
हद्विमृग्यकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेयः आत्मार्हणीयो वि
धिकृद्गुरुश्च ४८ नयस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धियावस्तुतयोपवर्णितं मौनेनभ।
क्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेषससात्वतां पतिः ४९॥

सोयंब्रह्मेवकथमुक्तंभूतः महद्भिर्विमृग्यं यत्कैव।
ल्यनिर्वाणसुखं निरुपाधिपरमानंदः तदनुभूतिरूपः वः युष्माकं खलु प्रियः सुहृदित्यादिरूपो भव
तिविधिकृत्तस्माताननुवर्ती ४ ननु परब्रह्म चेत्कथं द्वाष्ट सहस्रस्त्री धरतिः कथं वाधर्मायाचरणेन स्मा
सत्त आह नयस्यत्रु पतत्भवादिभिरपि धियास्व बुध्या वस्तुतया मिय्यमिति साक्षात्त्रेणावर्णितं स्वयुष्मा
कंस्वयमेव प्रसन्नोऽस्माकं तुमौनाधि साधनैः तत्प्रसादः प्रार्थनीय एव त्वामौने नेतिस्य पक्षमात नायथिः ४९

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

47A

नवैर्नवैर्मैर्दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवंभूतईश्वरोप्यस्तवं वनन्नानामीतिकथमि।
मपेलावानस्मापेतन्माहाथादेवा सोप्रभावो न केवलं सति वक्तुमाख्यानमुपाविश्य विसृष्य हृतिरा
नाथुंथाहिर उवाच जगदीशानं देवस्य कीर्तिकल्किकर्मणामथाहतवान् ५१ अनेन श्रीकृष्णेना

मयवभगवानराजन्नूपमतेनोहितहतेयशः प्रारुद्धस्य देवस्य मथनानंतमाथिना ५०: राजो
वाच कल्किकर्मणादेवस्य मयाहतजगदीशितः यथाचाभ्यविताकीर्तिः कृष्णेनानेनु।
कथ्यतां ५१ श्रीनारद उवाच निर्जितानुग्रहराद्देवपुष्पनेनापहितैः मायिनामपरमाचार्य
मयं शरणमायपुः ५२ स निर्मीय पुरोल्लिस्रो हेमीरोप्याय सौविभः उलेहनापायसंयोगा।
उर्वितर्कपरिछदाः ५३ ताभिस्तेसुरसेनान्यालोकाह्लोन्मसुराश्चप स्मरंतोनाशयाचक्रः
एर्ववैरमल्लतिनाः ५४ ततस्तैस्मन्युगलोकाउपासैयमुरंविज्ञाहितस्तावकाहेवविनष्टा
तूत्रिपुराल्पयः ५५ अथान्तश्शरभगवान्मोभेष्टे निस्त्रराव विभुः शरंयत्रविसंधायपुरेषुसं
व्यमंचत ५६ ततोग्निवर्णापुष्पवउत्पेतः सूर्यमंडलात् यथामहाघवसंदोहान्नादसंपतपा।
गयतः ५७ ॐ श्रीरामचंद्राय नमो नमः॥

हेमीचरैरोप्याचाथसे चेतितिस्त्रः पुरो
पर्वतैः संवर्द्धितैः ५२
निर्मीयते स्मपोद्दृढानि शोभ: उल्लेहनाव पायसंयोगो गमनागमने यासांतुर्विनर्कप्ताः परिछदायासु:
५३ अमराणामसुनानयःसेनापतयः पूर्ववैरस्मरंतः ५४ असंत्राभिमंत्रितेशस्तेपुरेभ्यमंचत ५६।
ततः शरात्सूर्यमंडलान्महाघवसंदोहाररश्मिसमूहाय वयतः येभ्यः ५७

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कूपरस्वयंनिर्मितकूपास्तते ५८ वज्रसाराः वज्रवतदृढंगाः महोजसोमहाबलाः मेघटल
नाः मेघभेदिनोविघ्नकूपाहृदयस्थेव ५९ ९० कालेमध्याह्ने ९१ ९२ आत्मनोन्यसंवादायो

नैः सहायसवः सर्वैनिपेत्तैःसग्रैरेकसः नानानीयमहायोगीमयः कूपरसेदि
पत ५८ सिद्धास्तनरसेष्ठावज्रसाराममहौजसः उतस्य मेघटलनावेद्युताहृववदूपः।
५९ त्रिलोकवभग्नसंकल्पविमनस्कंहृष्यधृज्ञे नदायंभगवानिस्तस्तद्योपायमकल्प
यत ९० वत्सप्रामीनदाब्रह्मास्वयंविस्मयेहिमाः प्रविश्यत्रिपुरंकालेरसकूपास्तनप।
पो ९१ तेसुरप्राप्यपश्यन्तो नस्येथविमोहिताः ९२ तहिज्ञायमयोयोगीरसपालानि
दंज्ञेगा स्वयंविशोकः शोकानांनस्मरन्नैवगातिंचनां ९२ देवासुरोनरोस्तीह ‥‥ कश्चि
न आत्मनोन्यसंवादष्टेदैवनायोहिंद्वयोः ९३ अथासौशक्तिभिःस्वाभिः शंभोःप्राधा
निकंव्यधात्तपसोज्ञानविरक्त्यार्द्धिनपोविद्याक्रियादिभिः ९४ रथंसूतंधनंवाहान्धनुर्वं।
मेशरादिपत सन्नद्धोरथमास्थायशरंधनुरुपाददे ९५ शरंधनुषिसंधायमुहूर्तेभिजि।
नीश्वरः ददाहतेनदुर्भेद्याहरोथत्रिपुरोनृप ९६॥

शुपिवादैवेनदिष्टं
स्यपकल्पितेयोहितेषां।
विहर्तं यस्यकाश्चिदयोश्वरः समर्थोनास्ति ९२ असौत्रीकृतसः प्रधनेसंग्रामः तस्माधने ९४

स्योवाने
स्वतो

48A

विमानशतानि संकुलानि संकीर्णानि विविधानि देवादयः ८ आदिन आरभ्य स्कंधार्थं नियमयति पृथ्वीवि
धानीति त्रिलोकं नरकाश्मात्मनो विडंबमानस्य अनुकुर्वंतः ६९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्त
मस्कंधे दशमोध्यायः १० एकादशे नृणां धर्माः साधारणेन वर्णिताः विशेषेणाच वर्णानां आश्रमा
श्रयाश्रिताः १ तदेवं दशभिस्तैर्नभक्तियोगानुदीरितः अथ पंचभिरध्यायैः कर्मयोगस्तथा

दीविदुंदुभयो नेदुर्विमानशतसंकुलाः देवर्षिपितृसिद्धराजर्षयेतिकूस्मोकैरैः अ
वाकिरन् जगर्जहृष्ठानन्तृत्यास्सरोगणाः ६७ एवं दृशार्थ्याशरस्तिस्रो भगवान्मरहानृप १ ५२
ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ६८ एवं विप्राण्यसहरेः स्वमायाविडंबमा
नस्य त्रिलोकमात्मनः वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्धैरो लोकपुनानानां पर वदामि किं ६९।
इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे दशमोध्यायः १० श्रीशुक उवाच श्रुत्वेहितं साधुसभासभा
जितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छभूयस्तनयं स्वयं
भुवः १ युधिष्ठिर उवाच भगवन् श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनं वर्णाश्रमाचारयुतं य
त्पुमान्विंदते परं २ भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः सुतानां संमतो ब्रह्मस्तपोयो
गसमाधिभिः ३॥ ॥

साधूनां सभासु सभाजितं सत्कृतमीहितं चरितं श्रु
णपिते २ दैत्यपतेः प्रह्लादस्य
२ नाएवनर्नीटपप्रच्छककयंभूतस्येहितं महत्तमाग्राम्नामग्रण्यः स्वायस्वतन्त्रेहेतुः उरुक्रमे आत्मा मनो यस्य।
१ स्ववर्णाश्रमाचारहेतुः यत्तपनाथमीनस्त्रनुर्हेनानस्परस्तान्भोक्ता चाविंदते २३॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

49

श्री भाग टी ४१

ननुस्मृतिकारैर्धर्मउक्तएवतत्राह नारायणमुखाच्छ्रुतमिति ५ अजाय श्रीनारायणाय यतस्तेनैवमावि
र्भूतं तन्मुखोदात्मनः श्रवणे संभावयन्विशिनष्टि य इति ६ प्रथमं तावद्धर्मे प्रमाणमाह।
धर्मेति धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येनैवात्मा मनः प्रसीदतीत
युक्तं तथा च याज्ञवल्क्यः श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः सम्यक्संकल्पजः कामो।

नारायणपराविप्राधर्मंगुह्यंपरंविदुः करुणाःसाधवःशान्ताः त्वद्विधानतथाप
रे ४ नारदउवाच नत्वाभगवतेजाय लोकानांधर्मसेतवे वक्ष्येसनातनंधर्मंनारा
यणमुखाच्छ्रुतं ५ योवतीर्यात्मनोंशेन दाक्षायण्यांतुधर्मतः लोकानांस्वस्त
येध्यास्तेतपोबदरिकाश्रमे ६ धर्ममूलंहिभगवान्सर्ववेदमयोहरिः स्मृतंचतद्वि
दांराजन्येनचात्माप्रसीदति ७ सत्यंदयातपःशौचंतितिक्षेक्षाशमोदमः अहिं
साब्रह्मचर्यंचत्यागःस्वाध्यायआर्जवं ८ संतोषःसमदृक्सेवाग्राम्येहोपरमःशनैः

धर्ममूलमित्यस्य निमित्तं श्रु वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां आचार।
श्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह सत्यमिति पंचभिः
तपः एकादश्याद्युपवासादि ईक्षा युक्तायुक्तविवेकः शमो मनसः संयमः दमो बाह्येन्द्रियाणां
त्यागो दानं स्वाध्यायो यथाधिकारं जपः संतोषो यदृच्छालाभेनालंबुद्धिः समदृक्सेवा महत्सेवा ग्राम्ये
हा परमः प्रवृत्तकर्मभ्यो निवृत्तिः विपर्ययेहेक्षा निःफलक्रियाणामीक्षणं मौनं वृथाप्र
लापनिवृत्तिः आत्मविमर्शनं देहादिव्यतिरिक्तात्मानुसंधानं ९ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्नोतीति देवतेति च बुद्धिः । अस्य श्रीकृष्णस्य श्रवणादयो नव दृश्या यथा अर्चनं ॥ एवं त्रिंशल्लक्षणवान् ११
शूद्रो वर्णधर्मान्नक्तद्विजानां लक्षणमाह संस्कारा मंत्रवन्तो गर्भाधानादयो यस्मिन्नविच्छिन्नाः स ।
द्विजः शूद्रस्यापि संस्काराविच्छेदसत्त्वे द्विजत्वस्यापत्तेः अजो ब्रह्मा यमेव भूतं संस्कारयुक्तं जगाद
सो द्विजः शूद्रेण न मंत्रवत्संस्कारयुक्ते जगाद तेन चोपनयनवतेऽनेनातोसो द्विजः तथा च स्मृतिः ।
विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोपि लभतां सदा न केनचित्समस्तजन्मछेदसानेषु ज्ञायते इति श्रुतिस्मृत्या ।

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः । तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ।।
श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः । सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणं ११ नृ
णामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः । त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति १२
संस्कारा यत्राविच्छिन्नाः स द्विजोऽजो जगाद यं । इज्याध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनां ।
जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यत्रावाखनामस्तजनत्रिहस्थाराजगनसावेदृयं न केनचिद्विच्छिन्नमिति अतो विवाहव्यतिरिक्तसंस्का ।
रस्य नावश्यकत्वात् उपनयनयत्र स्मृत्यसवैया निषेदाद्वत्तस्य द्विजत्वं इत्यर्थः पाठान्तरे वैदिकादयह
निगर्भाधानादय इत्यर्थः वैवाहिकानामावश्यकान्धर्मानाह इज्येति जन्मना विशुद्धेन कुलेन क
र्मणा च आचारेण अवदातानां शुद्धानां तु कुलानां उत्तराचाराणां चैतानि विहितानीत्यर्थः ब्रह्मच
र्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च शूद्रस्य वर्णधर्मोपि आश्रमभेदकृतो विशेषाभावात् १३ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री भाग टी ५

50

ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिं निरूपयन् धर्मानाह विप्रस्येति सार्द्धैः सप्तभिः विप्रस्य षट्कर्मा-
णि विहितान्यन्यस्य षट्कर्मणः तेषु त्रयमध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका। यथाह मनुः षण्णां तु कर्मणा-
मस्य त्रीणि कर्माणि जीविका याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः इति अन्यस्य तु क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इ-
ति प्रतिग्रहो नेतरे कुर्युः याजनमध्यापनं वा परयन्तु जातानिवृत्यते वा नन्तरमेव विरिक्तं जन्ममिते।
श्रूयते च अश्वपतिः केकयः प्रभूतानां वृत्तियानानामुपदेष्टा दिग्जामालते दक्षिणस्त्वच

विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तुरविप्राद्वा करादिभिः
१४ वैश्यस्तु वार्त्तावृत्तिः स्यान्नित्यं ब्रह्मकुलानुगः शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामि-
नो भवेत् १५ वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनं विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेय-
सी चोत्तरोत्तरा १६ जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः ऋते राजन्यमापत्सु सर्वे-
षामपि सर्वशः १७ ॐ नमः श्रीरामचंद्राय नमो नमः ॥ ॥ राम ॥ ॥

स्पष्टार्थं नेतरमाह राज्ञ इति अप्रादिशब्देन दंडशुल्कादि १४ वार्त्ता कृषिवाणिज्यादि लक्षणा वृत्तिर्यस्य स
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य सकाशाद्वृत्तिश्च भवेत् १५ विप्रस्य तु व्यान
कल्पभेदेन वृत्तिचतुष्टयमाह वार्त्ता विचित्रा कृष्यादि रूपा शालीनं नाम अयाचितं या-
यावरं प्रत्यहं धान्ययाचनं शिलं शालिकणादानं उञ्छः स्वामिविनिर्मुक्तकणिशोपादानं अपगणादिपतित
कणोपादानं शिलोञ्छनं द्वयमेकं कृत्वा चतुर्द्धेयं तत्र एषां पूर्वा उत्तमाः १६ हीनवर्णो वर्ण
स्योत्कर्षवृत्तिं आपद्यपि न भजेत् अन्योनीचः उत्तमां अध्यापनादिरूपां ऋते राजन्यं क्षत्रियं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

50A

चतुर्विधां वृत्तिं क्रां विप्रवृत्तिमित्यरेषामपि दर्शयन्नाह ऋतामृताभ्यामिति १८ श्लोकं व्याचष्टे ऋ
तमिति १९ तथा स्तन्तर्ते नहेतमाह सर्ववेदमय इति २० वर्णानामपि व्यंजकत्वापान्यमीनाह श
म इति चतुर्भिः अच्युतात्मत्वं श्रीविष्णुपरत्वं २१ शौर्यं प्रशान्त्साहः वीर्यं प्रभावः तेजः प्रागल्भ्यं २२

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथंचन १८ ।
ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तं अमृतं यदयाचितं मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतं १९ स
त्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनं वर्जयेत्तां सदा विप्रो राजन्यस्तु जुगुप्सितं सर्ववेद
मयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः २० शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवं ज्ञानं दयाच्यु
तात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणं २१ शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजः त्यागश्चात्मजयः क्षमा ब्रह्मण्यता
प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणं २२ देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणं आस्तिक्यमुद्यमो
नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणं २३ शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया अमंत्रयज्ञो ह्य
स्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणं २४ स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता तद्बन्धुष्वनुवृ
त्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणं २५ संमार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डलवर्तनैः स्वयं च मण्डिता नित्यं
परिमृष्टपरिच्छदा २६ कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रे
मणा काले काले भजेत्पतिं २७ ॥

अमंत्रयज्ञः नमस्कारेणैव पंचयज्ञानुष्ठाने तथाच
याज्ञवल्क्यः नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेदिति २४ स्त्रीधर्मानाह स्त्रीणामिति चतु
र्भिः पतिरेव देवो यासां तासां तच्छुश्रूषा तदनुकूलता च तत्संबन्धिष्वनुवृत्तिः तद्व्रतधारणं
तद्व्रतं तत्कथितव्रतानां लक्षणाधर्मस्य किं च संमार्जनोपलेपाभ्यामित्यादेः पतिं भजेत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंच संनिहितपथ्यालाभेन तावन्मात्रभोगेष्वलोलुपा दक्षा अनलसा स्निग्धा सत्या च वाग्य-
स्याः सर्वत्राप्यप्रमत्ता अविहिता अपतितं महापातकशून्यं यथाह याज्ञवल्क्यः आ शुद्धेः
संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषित इति २८ तत्परा सती भजेत् सा श्रीरिव हर्यात्मना पत्या
सह २९ प्रतिलोमानुलोमजातानां वृत्तिमाह वृत्तिरिति तत्तत्कुलकृता कुलपरंपराप्राप्तमपि
चौर्यहिंसादिकं च निषेधयति अपापानामचौराणां चेति तत्र प्रदेशो नार्थकौ श्लिनिलाम

संतुष्टालोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपति-
तं भजेत् २८ या पतिं हरिभावेन भजेत् श्रीरिव तत्परा हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्री-
रिव मोदते २९ वृत्तिः संकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् अचौराणामपापानामन्त्य-
जान्तेवसायिनां ३० प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगे युगे वेददृग्भिः स्मृतो
राजन्प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ३१ वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत् हित्वा स्व-
भावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ३२ ॥॥ राम

न विशेषमाह अंत्यजेति रजकः चर्मकारः
नटो बुरुड एव च कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अंत्यजाः स्मृताः अंतेवसायिनश्चांडाल-
पुक्कसमातंगादयः तेषां परंपराप्राप्तैव वृत्तिर्निर्णेजनादिरहो निष्पर्यः ३० श्रेयाहपृ-
र्धर्मो द्विविधोपि स्वधर्म एव श्रेयानित्याह प्राय इति स्वभावेन सत्त्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्म-
कृत् सुखावहः तत्स्मृतः के वेददृग्भिः वेदद्रष्टृभिः भगवता चोक्तं श्रेयान्स्वधर्मो विगुण
परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति ३१ ननु स्वाभाविकस्य कर्मणो बंधहेतुत्वात् कथं मोक्षहेतुत्वेन

51A

यत्तुकामानांनिष्कर्मणोगिकृतेनस्वलक्षणेशेषग्रयस्यकथंनेष्णांस्मात् नत्तत्कंप्रज्ञादेन उ
पशमैनेस्यैवकृष्यमाणः कथंविरमेतत्तत्रेतमाहइत्यादिनाअधिकारभेदेनव्यवस्थारक्षणेन
माह उत्तमानपतितद्वाभ्यांपुनः स्वतःसम्यकप्रसवाय २२ कामाशयेशरीरेवासनाकृष्य
माणेस्मिन्ननत उत्कटवासना विद्यमहतेवकामान्यागासम्भवाहेदोक्तानुपसेना
वहृशः कामानमेज्ञानेस्थवानिमनेमिविकोविउरवनेसः नदोषदर्शनेनययानिसेभ

उत्तमानेस्तहः देवेदंस्वयंनिर्वीर्यनामिभयानि नकल्पनेपुनः स्वत्वाउभेवीजंच।
नस्पति २३ एवंकामाशयंविज्ञकामानात्मनिसेवया विरमेतयथाराजननना।
ग्निवत्कामविंदुभिः २४ यस्यपलवणाप्राक्नेपसोवर्णानियंजकं यदन्यथा।
विदृश्येतनतत्रेनवाविनिर्दिशेत् २५ इ श्री गी ते ष स्कं ष ट था :

देपक्षपवानामिवशनैर्विरागोभवति यथासवीर्यंदेदंशनैर्निर्वीर्यंभवतिषयाच पुत्र।
लितोग्निनेहज्ञवितुभिः शाम्यति महता तु हृतेहरिणाशाम्यन्नेवतहृतपत्रज्ञादकृतेस्त।
कामारयवनिहृत्युपदेशामंदवासनानामर्थकारणांनत्तुकनेवववालानहृषित
पियोहृद्धारामारितेनहृतेरितिअतः सर्वमनवद्यं २४ शमादिभिरेवब्राह्मणादिव्यवहा
रोमुख्यः नजातिमात्रादित्याहयस्येति यद्यदि अन्यत्रवर्णांतरेपिदृश्येतनदर्णांतरे।
तेनैवलक्षणनिमित्तेनैववर्णांतरेनिर्दिशेत्ननजातिनिमित्तेनेत्यर्थः २५ इ श्री।

जै
वं
जि
जि
जि
च
म
म
म
जि
जि
च
जि

श्री
भाग
टी
५२

द्वादशेवर्षेपिनेयमोब्रह्मचारिविवनस्पयो: चतुर्णांमासमाप्तांचसाधारणेपनकस्पन वर्णा।
दीनांयमीउक्ताइदानींग्राश्रमधर्माउच्यतेतत्रादिमेन्द्वादशाध्यायब्रह्मचारिवनस्थयोरसा
धारणा: चोच्यन्ते तेषां दशयेनेयमा: चतुर्दशागृहस्थस्यपंचदशसंन्यस्यधर्मसारसंग्रह: ब्रह्मा।
चारीगुरुकुलेवसन्उवीटीतुपासीनेन्यवेरणाद्वय: १ ब्रह्मणायवोत्तपनसंध्याउपसम्पु
नार उ व ब्रह्मचारीगुरुकुलेवसन्दानेयमाहितं श्रावरदासवत्रौचोगुरौसदृढ
मोहद:१ सायंप्रातरुपासीतगवेषकेस्वराज्ञमान सध्युउमेवयतवानजपनब्रह्मस
५ माहित:२ कृदास्मधीयेनगुरोराह्रत: चन्नयुवित: उपक्रमेवसानेचचरणौशिरसा।
८ नेसेत ३ मोवलाजिनवासांसिजटादंडकमंडलून बिभृयाउपवीतंचदर्भपाणि
र्येयाद्वितं ४ सायंप्रात: चरेद्वैक्षंगुरवेनैवेदयेत भुंजीतपयन्स्नातोनाचेद्गुपव
सेत्कचित् ५ स्वशीलामिनभकटदह: ब्रह्मचारीजितेन्द्रिय: यावदर्थमवहरेनो
पुस्तोनिर्जितेनपच ६ वर्जयेत्समुदायाधामशृहस्याहरहह्रत: इंद्रियाणिप्रमाथीनिरु
ध्याणयतेनत: ७ केशप्रसादनोन्मर्दस्नापनास्येज्जनादिके गुरुस्त्रीभिस्तुवर्तिभि: न
कारयेत्रात्मनोप्रवा ८ नवाग्नि: प्रमदानामनुक्रमसम: प्रमानस्तुनामपिरहोजा।
वासीत उभसथ्येनयुनवागमेवत सायंप्रात: संध्याकालोनामिशेमोनेकुर्यादिन्ययं: १ गुरो।
शुश्रूषणेवसेत् ३ ययादितंपालाशोदंडोब्राह्मणस्यन्यादिनियममनतिक्रम्यजटाधारण
नेकेशप्रसाधनाभावसाते ४ यावदर्थंयथाप्रयोगमेवअहरहर्नत: ब्रह्मचर्यवानगृहस्थेभ्यो
भेक्ष: सर्वोपिगायामपिवर्जयेत नवेहेन्त: इंद्रियाणिबलवंतिसंयतस्यापिमनोहरन्तीति।
नकारयेदित्यन्वेहेत: नविनिरहः: एकान्तेअन्यदाकेशप्रसाधनादिन्यतिरिक्तावसरेयने।

८

52A

नन्वित्र्याणाटिनिकस्मलत्वोत्स्वयंन्यक्कृपापं स्यादिजघाटिनिकोपामिति निर्बंधः नचाहक
ल्पयित्वेति आत्मनास्वहृपसाहाना कारेणरदंटहंहृद्यादिआभासमात्रकल्पयित्वा निश्चिमयाव
टमाजी वईश्वरः स्वतेजेन भवेन नावहेनेअहं ९मानउयेस्त्रीन्यादिभेदोनावितमेननतनः किमनु
ग्राहतनोहिहेनानविपर्ययुः गुणाध्यासेनभोगानाबुद्धिः अन्यजस्यादेवत्यर्थः १ एनत्सर्वंस्या
ग्राहतनोहिहेनानाविपर्ययुः गुणाध्यासेनभोगानाबुद्धिः अनेनजनाटोनामाभिधानानोहृहेकोअजेनश
लःन्यायकृंके गृहस्य स्याविशषमाहगृहहीविशिति ११ अजनाटोनामाभिधानानोहृहेकोअजेनश
कल्पयितान्मनायावटाभासमिटमीश्वरः हेतेनावत्रोविरमेत्रनाप्रस्यविपर्ययः १ एन
सर्वंगृहस्यसमाप्तानेयतेरविपरूहाेविकल्पेनगृहस्थस्याहेगामिनः ११ अजना
भजनेनास्मदैस्मवलेत्वामिमेमधुसुसंधेलमालंकारानमजेगुर्यपूतेवनाः १२ उविवेत्रा
वंगृहकृत्लेदिनाथीन्यावबुध्यच उयौसंगेगायुनिवटंयावटर्येयथावलं १३ टवावरम
त्रुत्तानागुरोकामयदीश्वरः गृहंवनवाप्रविशस्वहृजेन्नवावसेत १४ अग्रेगराचान्मा
निवसर्वभूतेषुषोटजे भूतैस्वधाममभिः परेपटप्रविष्टप्रविष्टवन १५ एम राम
रीस्याप्रभंजनेनंशिरसः स्वियंचअवलेखंचविचकर्मस्त्रीणांकृमादौलेखनंवानचिरीवर्णवा
अत्रास्पृंगादिस्वहृपनोनिविड्ज्ञतेहर्वेनकयाविदामादेपानमायेस्त्रीकर्दैकंनिबिडमितिमे
टः ११ अगेःशीताटिभिः उपनिषद्विवसोहनावटर्योमूर्धान्यअवस्तुज्ञचनटर्येचविवा
र्येयावयर्येस्वाधिकारानुसारेण १३ यदीश्वरः शक्तः नर्हिगरोः कामसंपादितेनवटनायथा
धिकारंगृहस्थायाप्रमंस्त्रीऊर्यातनतेवावसेतनैष्ठिकः स्याटत्यर्थः १४ स्वधामाभिः स्वा
धिकारंगृहस्थायाप्रमंस्त्रीऊर्यातनतेवावसेतनैष्ठिकः स्याटत्यर्थः १४ स्वधामाभिः स्वा
प्रयभूतेजीवैः सहनविपंवनया १५ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा. स
टी.
५३

53

चरन्नेवमेवमाचरन्विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः १८ अधिलोकं महर्लोकं १९ अकृष्टं अ-
कृष्टपच्यमकालतः पाककालात् सर्वमेवानिष्पन्नमित्यर्थः अर्कपक्वं फलादि आहरेत्
अश्नीयात् १८ वसेन्नीवारमादौ सि: कालेनोदितान् तान्यामान् पुराणं एवं संत्यजेत् १९ हेमाद्रौ
नस्नेहेन शकृत्तितृया २० केशादीनमलच्छीप्रतालुनेनधारयन् कमण्डल्वादीनुद्वहन् २१
केवलः एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही चरन् विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधि-
गच्छति १८ वानप्रस्थस्य वृत्तिमाह नेत्यादिना समनान् यानानि ... निगृह्य ... ऋषि-
लोकमिहाजसा १९ अकृष्टपच्यमश्नीयात् अकृष्टं वाप्यकालतः अग्निपक्वमथामं वा
अर्कपक्वमुताहरेत् १८ वन्यं चरुपुरोडाशान् निर्वपेत् कालचोदितान् लब्धे नवे नवे
ग्रो अन्ये पुराणानि परित्यजेत् १९ अग्न्यर्थमेव शरणमुटजं वाद्रिकन्दरां श्रयेत हिमवाय्वग्नि-
वर्षार्कातपषाट् स्वयं २० केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् कमण्डल्वजि-
पटि नेदण्डवल्कलाग्निपरिच्छदान् २१ चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः द्वावेकं वा य-
था बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः यदाकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरया थवा अन्वी-
क्षिक्यां वा विद्यायां कुर्यादनशनादिकं २२ आत्मन्यग्नीन् समारोप्य संन्यस्याहं ममा-
त्मतां कारणेषु न्यसेत्सम्यक् संघातं तु यथार्हतः २४ ॥ ॥ ॥ ॥

कृच्छ्रतः नेयः क्लेशायथा बुद्धिर्ने न्यूयेन्नयथाचरेत् द्वादशाब्दायनेनद्वयो वियदिस्वधर्मो
नुष्ठाने शक्तस्तर्हि वनप्रवसेत् पादन्न्यानाभ्यासे योगः न हिंसं न से दिन्द्रियाध्यायेव
ननिन्त्तुअथाहि तस्यन्त्रयकुत्स्नेनु दाह यदा अकल्पः असमर्थः आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्या-
से २३ अनशनादिकोविद्यतः एवं कृत्यमाह आत्मनोन्यादियावत्समाप्तिपर्यन्तार्हतः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

53A

तदेवविभागदर्शयतिसवैकारोगवानिदेहगतक्रिश्रीणिश्रात्मनवानथीमानरोषंश्रस्थिमांसादिकदि
नोरा २४ एवंस्थूलशरीरस्यलयमुक्त्वालिंगशरीररूपस्याध्यात्मादित्रयस्यलयमाहवाचमिमा
दिनातत्त्रयपोपियवोह्रंवलयस्यपृक्रनादध्यात्मादीनांस्वस्वकारणेभ्रजनमाहंकारादिषु।
लयोवाच्यः तथापीहतेषांलयभावनयसहितीयात्मप्रतिपत्तिपरेतियथाकथंचिल्लयभाव
देवतानांप्रवर्तकत्वेनप्राधान्यादिंद्रियत्वेहिषयथादेवतास्वलयः कथ्यते वक्तव्यसहितावा
रिवोग्निवायोनिः स्थानास्वेनयथाप्राणमात्मवान् अस्वस्वकस्वेष्वपानिर्दिशो
ध्यवयोत्स्तव २५ वाचसमग्रोसदकृत्याभिर्दाशल्पेकरावपि पदानिगत्वावयासिरमो।
पस्थंप्रजापतो २६ रूत्वेयाघ्राणविसर्गेचयथास्थानंविनिर्दिशेत् दिक्श्रोत्रेस्पर्शनेदनस्य
रामेध्यात्मानेनवे रूपाणिचैवत्ववाराजनस्यानिव्योमनिवेशयेत् अपस्त्रवेक्तसानि।
ह्रोविष्णोर्तानिलिंवोन्मसत् २८ मनसामनारथेपुत्र्युद्धिवाध्येः कर्वायेरकर्मात्मप्रधा।
वंग्रह्मेन्यसेत्एवंसर्वपूर्वदानिपादेवयोसिविशे २९ तानादेवताभिनसहप्रधानमनिवाधेप्रधा
नानिवादेतिपाठवाध्यावितिनात्मानाममनानिश्वरादिस्मरणसगंधयोः इंद्रियाकर्षकत्वेनप्राधान्य
द्विवलयादेवतासाहितसेंद्रियस्यविषयेलयमाह प्रथेनरूपसहाजिह्वारसतोयस्वरसतद्रूपाश्च
घ्राणस्वेनात्मिनारणपुपलत्वाणांवयपगंधेरूपलालित्यावितानाविन्यस्येः ३० परेकवोभ्रकलि
अध्यात्मतास्मिनिपादेकसंग्रएवाहंकारेवन्यस्येः कथंभूतेरुद्रेपयस्मादहममनाहंविकाक्रि
याभवतितस्मिनसतेनचेतनयागणेः गणाकार्येप्रागवशिष्टेर्देवैः सहपदासनादिभिर्गुणैः

श्री भाग टी५५ 54

नत्वविकारवत्तः कथं परेलयः स्यात् विकारहेतूनां सर्वोपाधीनां लयद्वारेणेत्याह अग्निरिति अग्नेर्ज्योतिः तेजो रूपे लीयते रूपं च वायौ तस्य स्पर्शे स च नभसि तस्य शब्दे स च भूतादौ अहंकारे सोऽपि महति तन्महत्तत्त्वं प्रधाने तच्चाव्यक्तं अक्षरे परमात्मनि ३० इति सर्वोपाधिलयाद्यतोऽक्षरेविशिष्यते विलक्षणमात्मानं तं अन्तरात्मत्वेनाद्वयः सन् विरमेत् दग्धकाष्ठो यथानलः ३१ इति श्रीभावार्थदीपिकायां सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशे

अग्नेर्ज्योतिस्तमयो ज्योतिष्टो वायौ नभस्यमुं कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्तेऽक्षरे च तत् ३० इति तदक्षरतयात्मानं चिन्मात्रमवशेषितं ज्ञात्वाद्वयोऽथ विरमेद् दग्धयोनिरिवानलः ३१ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः १२ नारद उवाच कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् १ बिभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं त्यक्तं न लिंगाद्दण्डादेरन्यत्किंचिदनापदि २ एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ३ पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽव्यये आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ४ ॥ ॥

ॐ श्रीरामचंद्राय नमो नमः ॥ ॥ ॥

नैर्गुण्यं साधकस्योच्यते महान् अवधूतेतिहासेन यद्यपि महावस्थाचवर्णिते एवंध्यानाभ्यासकलेशः न
शनादिकं कुर्यात् भावीतिका कल्पस्त्वेवं परित्याज्य परिव्रजेदिति संबंधः कियद्वस्याज्यं देहव्या
तिरिक्तं सर्वमित्याह मात्रेतिनस्पधर्मानाहग्रामे करात्रेतिनवभिः १ कौपीनमाच्छाद्यते येनवनाला
वस्त्रं परं केवलामितिवा अन्यदात्मकं प्रेक्षाचारणान्सर्वमेव २३ सदसतः परे कार्यकारणवि

॥ ७ स्कं टी ५५

ननात्मा न परं ब्रह्मेति निकथं सामानाधिकरण्यनिर्देशः तर्हि बद्धमुक्तयोरैक्यं संभवति नेत्याह स्वभ्रेति ।
निस्तुभ्रे महिन्नमस्या हन्नमात्मतत्वे जाग्रत्स्वप्नयोस्तत्त्वविति प्रकाशने संधौ नन्नतो नामा विदोषः
भ्रवः तद्वा आत्मदृक् आत्मानं लक्षीकृत्य स्थितः स नन्न आत्मनेनाराविततवे स्वतएव बंधमोक्ष व मायामा
नेपरायन आत्मानं परं ब्रह्म सर्वज्ञ परयोदित्यत्रयः तत्र केयोगायेयनिद्रादेर्जागरस्यायेषाभावत्रय
जायते नेभावं भावयाविनमस्य चलैनेनतरोयतीति ५ अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययस्वयस्मान्न नैकाले ।

स्वप्नप्रबोधयोः संधौ आत्मनो गतिमात्मदृक् पश्यन्बंधं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ५
नाभिनंदेद्ध्रुवं मृत्युमध्रुवं वास्य जीवितं कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययं ६ नास
च्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकां वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन संश्रयेत ७ न शि
ष्याननुबध्नीत ग्रंथान्नैवाभ्यसेद्बहून् न व्याख्यामुपयुंजीत नारंभानारभेत्क्वचित ८ न
यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः शांतस्य समचित्तस्य बिभृयादुत वा त्यजेत ९ ॥

मसच्छास्त्रेषु अनात्मपरेषु जीविकां न तदेव विद्यादि हूयांहूर्ति वादवादान् जल्पवितंडादीनिष्यान
नर्कमाश्रित्य कंचकमपि पक्षं तेनैव नैनसंश्रयेत् ७ नानुबध्नीत प्रलोभनादिना बालान् न्यापादये
त आरंभान् मठादिव्यापारान् ८ तरमह संस्याविशेषमाह नयतेराश्रमो धर्मः कथंभूतः ।
स्यमाहात्मनः तस्य लक्षणं शांतस्य त्यादि प्रायः स्वस्याधिभावः ज्ञानोत्पत्तिपूर्वं तेनेह दृढकोटिले
गमाश्रित्य सतत्व तद्वर्णधर्मो धर्षवियमाद्यावरं स्वतत्राध्यात्मविषयेण तदुत्पन्नज्ञानेन निषेधः कृतिम ।
लियस्मात्स्वतएव वस्तुतः अतत्त्वतो लिंगादिभिः प्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं धारयेद्वा त्यजेद्वा ।

न्न२

श्री
भाग
टी
५५

तेसेवमानदार्प्यामादेयोगसंशयपरिहारार्थमाह नवहिर्व्यक्तौलिंगं यस्य अव्यक्तोर्थः प्रयोजनं यस्या
नुसंधाने यस्य सः मनीषापि उन्मत्तवद्बालवच्च कविरपि मूकवदात्मानं नृणां दर्शयेत्
नेयद्यान्मन्मादिरूपं मन्येरन् तथा वर्तेत स्वदृष्टानिपातेवा हानेनसंधानाभावेनत्यर्थः ॥२८॥ परमहंस
धर्ममेवानिहासेन स्फुरयति अत्रापीति यावदध्यायसमाप्तिः अजगरवृत्तस्य मुनेस्तु ॥ यरोपस्य

अव्यक्तलिंगो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृ
णां ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥२९॥ तं श
यानं धरोपस्थे कावेर्यां सह्यसानुनि रजस्वलैस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसं ॥३०॥ ददर्श
लोकान्विचरन् लोकतत्त्वविवित्सया वृतोमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥३१॥ कर्म
णाकृतिभिर्वाचा लिंगवर्णाश्रमादिभिः न विदंति जना यं वै सोसाविति न वेति च ॥३२॥ तं न
त्वाभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् विवित्सुरिदमप्राक्षीन्महाभागवतोसुरः ॥ स्वा
विभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ॥३३॥
भोगिनां खलु देहोयं पीवा भवति नान्यथा न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु हार्थो यत
एव भोगः अभोगिनोयं तव विप्र देहः पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥३४॥ रम ॥

सह्यस्य सानौ तटे रजोभिः प्रसरैः तनूदेशैर्देहावयवैर्निगूढममलं तेजो यस्य तम् ॥३०॥ कर्मादि
भिर्जना यं न विदुः तं पादयोः शिरसा स्पृशन् वाभ्यर्च्य अप्राक्षीदित्युत्तरेणान्वयः ॥३१॥ उद्यमस
हितं तद्भोगवान् यथा पीवा नं स्थूलं देहं धारयसि तथा त्वं वदेति कुतो विना वयः उद्यमं विना न भ
भोगोस्तीति च तत्राह वित्तं चेति उद्यमं विना वित्तं नास्ति वित्तं विना भोगो नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः यतो।

श्रीदेवयतोहेतोः पीकालसंयोगेन ॥२२॥ ५५

55A

किं चाविद्वान्नेनाद्य समर्थोऽयं जनं तदर्थं स च यमं केरो निवं न समर्थो यिकि मि ति न का।
रोषोन्नाह कविर्विद्वान् कल्यादृदः निष्णात कचुतरः विनः प्रियाः लोकरं जनाक
थायस्मतेयापि लोकस्मकर्म कृवतः सतः शेषतहीदितनापिवान प्रेमवेषरश्रचापिपाठो
तरन हृष्टितक्रमन हौदितोषिवानवास्तोषीत्यर्थः १८ तस्मवागवास्कृतेनन यो वि।
नोवशीकृतः सतः १९ अथात्म चवदाघाश्च नटेष्ठा भगवद्वदेवत्रायीणाज्ञानिना स
कविः कल्याः निष्णात कविम्नोपयकथ समः लोकसंक्रवेतः कर्मशोष
न हौदितनापिवा १८ नार उ व सदृस्यदेवपतिनापरिष्टहामहामतिः स
यमानस्तसम्पाहते हरोह्य तपवित्रिः १९ आ णा वो वेददमकरस्रदम
वाद्रवार्यसमतः ईहोपमया नृणापदास्यथात्मचवदाघ २० यस्मनारायणो
देवो भगवान् हृद्वृतः सदा भक्त्या केवलया ज्ञाने धुनोति ध्वान्तमर्कवत् २१ अ
योपिवमहप्रश्नास्तव राजन यथाश्रुतं संभाषणीया हि भवानात्मनः शुद्धिमि
च्छता २२ वस्मया भववाहिन्या योगेप कामैरपूरया कर्माणि कार्यमाणोहं ना
महेन न भवान् इष्टमितियदुक्तं तदेवाह त्वयाणामोहापरमयाः प्रवृत्तिनिहत्याः पद्मनिष्ठा
नानि फलानीत्यर्थः २० वेदहृस्य च हेतः यस्मानि हृदि प्रविष्टः सन् अस्मान् धुनोति कीय
यावदित्यर्थीनं २१ यथा श्रुतमितिना हृत्यपरिहारायोक्तं २२ लोकमेसप्रवर्ततेवंतनिष्ठेतैः
मनकिशाघदृनियदुक्तं तन्नाह त्वस्मयेति च वेभिः भवप्रवाहकारिण्या यथा वितरयामि
षयेषु रक्षैन मयाकार्यातसायाकर्मसुप्रवर्तमानोहं हृष्ट्वेनानायानि श्रेयांसि न प्रवेशितः
नेयवमेलोकमनध्यलोकयपरठयाग्रापिनः कथमहं नेलोकपमेणास्वगोमद्वारसाधनम

प्र

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भा. स
टी
५८

अत्रापि मनश्चावेपि अन्यापत्त्ययेत्: स्वनिहन्तैव विपर्ययं दृष्टान्तिहनोस्मि २५ प्रहत्याक
दाचित्स्वस्मात् दृष्टिनिहन्तात् किस्मादिति चेन्नत्राह स्वात्मस्य जीवस्य स्वरूपमेव न हिं कि
न प्रकाशेनेनत्राह सर्वेनितुलेतीति ततः सर्वक्रियानिहन्तैस्वत एव प्रकाशनइत्यर्थः भो
गाश्चमनः संस्पर्शजान् मनोरयमात्रजान् अशाश्वतान् दृष्ट्वास्वप्नामितिरूपस्यासौमा
या: नहि कदाचित्क्रियमलेन तत्राह संविशन्न प्रारब्धभोगान भुञ्जान इत्यर्थः २६ एवं चेन्नहिका
अत्रापि दृष्टमती नाचस्वावायान्यापत्त्ययेत् कर्माणि कुर्वन्नो दृष्टान्तिहन्तोस्मिविपर्य
यं २५ स्वस्य स्वात्मनो रूपं सर्वेहायर निःस्तनः मनः संस्पर्शजान् दृष्ट्वा भोगा
न् स्वप्नामिमन् विशन् २६ इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तो विसृज्यैव मान् विविच्यास
निहन्ते चोराम आप्नोति संसृति २७ जलेन रङ्गैः वेः उच्चेहित्वा जलकाम्यया मृगतृ
ष्णा समुपाधावेत् यथान्यत्रार्थदृक् स्वतः २८ देहादिभिर्दैवतन्त्रैरात्मनः सुखमी
हितः दुःखात्ययं चानीशस्य क्रियामोघाः कृताः कृताः २९ आध्यात्मिकादिभिर्दुःखै
र विमुक्तस्य कर्हिचित् मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किं ३० एवम
पि संघाते या तत्राह इत्यन तदात्मकेन: स्वात्मनः कं रूपं स्वार्थं स्व स्मि त्वं स्वं तत्र मार्थं
विसृज्यान्यत्र सन्न्यस्ते २७ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति जलमिति नत्तृणैः वेः तृणशैवला
दिभिः जलकाम्यया जले तथा स्वतः आत्मस्वरूपादन्यत्र प्ररूमार्थं स्पष्टं २८ एवं
स्वरूपेणनिरूप्य मेव कारणान्तकाविपर्ययं दृष्टान्तिपत्त्यन्तं न हि हेतोनिदेहादिभिरिति
पंचभिः पद्ध्वनः अनीशस्य निर्दैवस्य पुनः पुनः प्रारब्धाः क्रियामोघा विफला एव भ
वन्ति २९ क्रियाणां सकलत्वेपि निष्फलस्यान्नुपयोग माह आध्यात्मिकादिभिरिति म

५८

56A

भवेत्स्वयं च यतिराजन्वदलिस्वस्मान्न्यन्युपवक यंचिन्न्गभोगार्थे स्मरणादि नाशः स्यादिति
प्राणावनामर्थ्य वनांचभयोनिन्य ३२ अन्येत्वमर्थ्यं हलवान्भोगाचार्यस्य हानेकार्येन्याह देशा क
लि ३३ नेवं च मनुष्यानन्तु भवंतोपिनके विहरिष्यन्तेन च यथालाभेन च ध्यानिवेह कथं वेश
म्यादिकं प्राप्ता स्मिन्नाह मधुकरेति मधुमादिकान्नगरीयया: शालयाह तपर्यालोचनं
राजते शोरतः राज्ञः स्वजनानामुपादितः श्रोत्रियभ्यः कालतः स्वस्माच्चितं प्राणाय च
देयं ३२ शोकमोहभयक्रोधरागलोभप्रमादयः यन्मूलाः स्पृहेणाज्ञत्यास्यदा
प्राणार्थं यो बुधः ३३ मधुकारमहासर्पलोक सिद्धाग्रहेण मोवशम्परिनाथं चा
प्राप्तायच्छिलयावयं ३४ विरागः सर्वकामेभ्यः शिक्षितो मधुव्रतान् कुष्टाग्रम
ध्रुवाहिनं हरनाम्भ्यत्साहरेत्यानि ३५ अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छयोपपन्नादहं नोचे।
ग्रवं बहूद्दानि महाहिरिव सत्ववान् ३६ कश्चिदल्पं कुचिन्न्रोभजेत्स्वादरस्वा
द्वा कश्चिन्न्रिगुणापतेगुणहीनमतः कचित् ३७ श्रद्धयोपहृतं क्वापि कदाचि
न्मानवर्जितं भुंजेभुक्त्वाथ कस्मिंश्चिद्दिवा नक्तं यदृच्छया ३८ क्षौमं दुकूलमजिनं
चीरं वल्कलमेव वा वसेन्मन्यदपि संप्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहं ३९ क्वचिच्छयधरोप
स्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु कचिन्प्रासादपर्यंके कशिपौ वा परेच्छया ४० कश्चित्स्ना
या ३४ समभ्यकरादित्य नाहविरागइतिविद्धपरिहतान्यनीविनहरेदित्येवं ३५ अजगरा
द्धि नियतमाह अनीहइति सत्ववानेथेवान् ३६ पीनवेहनेन दृच्छया प्राप्तामोरेत्वा
थीनकश्चिदल्पमिति द्वाभ्यां ३७ ३८ चीरं जीर्णं वस्त्रखंडं वसेपरिदध्यादिष्टभुक् प्रारब्धभोगी
३९ प्रासादमध्ये पर्यंकेन चापि कशिपौ ४० वेशविचरामि कचित्स्वहवदिगम्बरो विवस्त्र सिधा॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
५७

न च मानापमान कर्तृकभ्रममेव प्रत्यमित्याह नाहं निंदामि महात्मानि विभेमो ४२ एवंभूत
तेन स्वभावेनोपायं माहत्विक लाभेनि द्राभावा विनो भेददृगाह्निक मनो हेतोरथ्यद्रूपो विभ्रमा
लिपावेदे कारिके गर्हे कारेण नु अनंतरं सहदेव व्यवहारेणात्पर्यः ४३ सत्यमेव यमस्यतीति तया
४४ संदेहश्चालोकशास्त्राभ्यां तेन तव हृष्यायतो भवान्भगवत्परः ४५ इति श्रीभा वा
नाहं निंदे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनं । एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥
विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे । मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जुहोत्यनु ॥
४ ३ आत्मानुभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृङ्मुनिः । ततो निरीहो विरमेत्स्वानुभूत्या
त्मनि स्थितः ॥४४॥ स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितं । व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवा
न्हि भगवत्प्रियः ॥४५॥ नारद उवाच ॥ धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वासुरेश्वरः । पूजयित्वा
ततः प्रीत आमंत्र्य प्रययौ गृहं ॥४६॥ इति श्रीभागवते सप्तमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ यु
धिष्ठिर उवाच ॥ गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चांजसा । याति देवऋषे ब्रूहि मादृ
शो गृहमूढधीः ॥१॥ नारद उवाच ॥ साधु पृष्टं महाभाग लोकानामनुग्रहः तो नैवतत
दे हे वदंत्वेक कर्म्येन कर्मिणां ॥ २ ॥ गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन्गृहोचिताः । वा
सुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥ ३ ॥ शृण्वन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथा
मृतं । श्रद्दधानो यथाकालमुपशांतजनावृतः ॥ सत्संगाच्छनकैः संगमात्मजायात्म
र्थं दीपिकायां सप्तमे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ चैवं देशगृहस्थस्य परमं मायमेदूर्ये तेन देशकालादि भे
देन पुनः श्रेयो विशेषं कृत गृहस्थस्य मन्दलंबो सोऽदर्शनं अतंरंगवेन पृथमेव न स्पयति या
मेवं भिहितं तद्गृहस्थस्य मोदानस्मादिति शोकनोच ते: एकैतत्र गृहस्थ्य ब्रूहि । तस
मोऽधर्मो नाहं गृहे विन्यादियावद्ध्याय समाप्ति ॥ साधा हा चदे वार्पणं यया भवत्येवकु

ऽवृत श्री भगवतां नरम मुक्तशांत्यमध्ये इत्येवं च शत्यदिवेत्रं च विश्वर्भेदये गि

एवमीतिभ्य वाणीं यादि मूंडे एकपुति विशेषवं एयं वंति जाये नमस्ते ब्रजतः ३०३ नक्ष
ते हिस्सं स्थानि दिशुं यथा दर्शितं दितं क्वाचिद्धि त्रयो ५ ॥

57A

नेवेवंभूतस्य मज्जनेन शुभिर्भूयमान्यस्य कृतो गृहे हा विना : क्रिया : स्युः तत्राह यावदर्थमिति
निश्चेतनरत्नासक्तः वहिस्त्वासक्त इव नृलोके जनमध्ये नरत्वमात्र गुह्यस्य गृहस्थ
कारस्माविधुर्यात् इत्यर्थः आगृहनक्षेत्रापि नकुर्यादित्याह ज्ञानयति नेवंवस
वानस्मादेनेव विज्ञेदयप्रसङ्गात्कृतोजीवनेकृतो वाकर्मकरणात्तत्राहदित्यहि हा
स्यादिभिर्जीनेधान्यादि भोमेनिधानादि श्रानोदनमकस्मादेव प्राप्य वस्त्रानेपूर्व
यावदर्थमुपासीनो देहगेहे च पण्डितः विरक्तोरक्तवन्नेन्नृलोके नरतान्यसेत्
ते ५ ज्ञातयः पितरौ पुत्राभ्रातरः सुहृदो परे यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः
६ दिव्यं भौमं चान्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितं तत्सर्वमुपभुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः
७ यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनां अधिकं योभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति
८ मृगोष्ट्रखरमर्काखुसरीसृपखगमक्षिकाः आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरे
षामन्तरं कियत् ५ त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि यथादेशं यथा
कालं यावद्दैवोपपादितं ३ आश्वाघान्तेवसायिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा
अप्येकामात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ८ अनयत्र ज्ञपक सर्वस्य गृहे देववा
नानेनकार्यं इत्याह यावदिति निर्भयेन हर्येन ८ स्रनप वपकं सर्पस्य गृहे देवं वाप
विभुञ्जानन विचारयेदित्याह मृगोष्ट्र मर्का मर्कटः सरीसृपः सर्पः मक्षिका
पुत्रैः एषां मृगादीनां ५ अतिकृच्छ्रेण पापायतन भजेत्तां किन यावद्दैव प्राप्तिं ना वद
वभजेत ३ आन स्वाधा स्वपतिताः अन्तेवसायिनः चण्डालादयः तानपि कामान्यथा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
५८

एवंचैतन्नेनस्वरोवशीकृतः स्मादित्याह यदर्थं यन्ने मिलितं श्रेष्ठैरजितो यो स्वरस्तेन जितएव
११ कथमवेतस्मास्ववाभिमानोहाल्लोकाः तेनैव विचारेणेत्याह किंमिविद्वत्समस्तनिष्ठा
एवं समानस्मतायस्य तुष्टीयादेहायोरेतियस्मात्सावमोहिस्मानभोपिष्ठादयनीतितया
१३ किंचासिद्धेदेवलोकेः यत्नावशिष्टार्थः पंचयत्नेशेषरत्नादिभिसहत्नोनिहत्नानाथ

तस्मात्यदर्थं स्वप्राणानहत्याहोपितरेगकृतैनस्मांस्ववंस्तियाजस्यायस्तेनसंजि
मोजितः १० क्रिमिविट्स्मनिष्ठांतेकुदेतछंकलेवरे कतदीयरतिभोयोक्तायस्मा
त्मानमः तुष्टिः १३ सिद्धेयेनावशिष्टार्थः कल्पयेहृत्तिमात्मनः शेषस्वत्नेनस्तत्ना
न्यातः एदवीमृहतामियात १४ देवानृषीन्नभूतानिपितृनात्मानमन्वयं स्वह
मगतविन्नेनयजेत एकमेवपृथक् १५ यहींस्मनोधिकारोस्याः सर्वाः स्युर्यत्नस
पदः वैतानिकेनविधिनाअग्निहोत्रादिनायजेत १६ नो सग्निकावनेधैवमया
स्वर्वयज्ञभक् यजेततहविषाराजनयथाविप्रमोविहैतेः १० तस्माद्ब्राह्मणदेवेषु
मर्त्यादिषुयथाहेतः तैः तैः कामैर्यजेस्वेनंदेवउतेब्राह्मणानव १८ ॥ ॥ ॥

एतहिह्ताववत्नाहदेवादेत्यंचएतेदेवताः आत्मानंचपंक्तेकएकमेवतर्या मितमेवय
जेत १५ १६ नचुनरतितिर्विधयोत्तेयज्ञार्थेकार्यं इत्याह नहीति विप्रमोविहैतेः रत्नादिभिर्य
था यत्नेतनतयाअग्निमावतोहविषाहस्पेन १७ ब्राह्मणेषु देवेषु पंचयज्ञे देवताश्रमा
नोदिषुअन्येषुपितरेषुएस्वादिषुचदेवउवतंत्रनेयोमिणांब्राह्मणानचुमर्त्यादिषु जनेषु

58A

प्रौष्ठपदे भाद्रपदे १९ शुक्लपक्षेप्रतिपन्नवमीमामावास्यामित्यर्थः हेमंतेशिशिरे वमार्गशीर्षादि
मासचतुष्टयेपित्र्याः तिस्रोष्टकाः ताः २१ सह पौषचंद्रामोर्णमासीराकान्तेनचंद्रास
वानुमतिः तथामासन्दोर्णातनेन्मासन्नामपूर्वेविविलिमुमोतिनदर्शाणायुनानिया
दास्तः तदानन्तक्रविकोयायापूर्वपक्वाणामामासीपीषीमासेनयत्रसानास्मास्तयो

कुर्यादापरपक्षीयेमासिप्रोष्ठपदेद्विजः श्राद्धेपितृभ्योयथाविभेनतहेष्ठुनांच
वित्रवान् १९ अयनेविषुवेकुर्याद्व्यतीपातेदिनक्षये चंद्रादित्योपरागेचद्वादा
शीश्रवणेषुच २० वृतीयायांशुक्लपक्षेनवम्यामथकार्तिके चतुर्दश्यष्ट
मीश्रवणेषुच २० वृतीयायांशुक्ल...
कास्तेहमंतेशिशिरेतथा २१ माघेचैवासितेनस्पृश्यामचाराकामसमागमे राकया
वानुमत्यावामासदर्शेणपुनान्यपि द्वादश्यामनुराधास्यानुश्रवणःतिस्र
उत्तराः तिस्रष्टकादशीवासुजन्मर्क्षेत्राणायोगयुक् २३ नयनेश्चयसाका
लानुगुणाश्रेयाविवर्द्धनाः कुर्यात्सर्वात्मनेनेषुश्रेयामोचेनदायुषः २४ पूर्वं
स्नानंजपोहोमोव्रतेदेवद्विजार्चनं पितृदेवनमेभ्यायदत्तंतदनश्वरं

घोमावायाश्चैवमेकादश्यांपरदनि २२ अनुराधाश्रवणउत्तराफाल्गुनीउत्तराषाढा
ढाउत्तराभाद्रपदाद्वादश्यांयदास्यात् आसूत्तरासुएकादशींवायदास्यात्तद्वाच
जन्मर्क्षेत्राणायोगयुक्तनानतत्रस्मश्रवनस्यवायोगेनयुक्तेदिनेयदा योग
ग्रहणेसंबंधवाकृत्याये २३ नकेवलंश्राद्धस्यैवनेकालाः किंतुधर्ममात्रस्यैत्य

संस्कारकालदृष्टेन नायायाः पुंसवनादिः अयन्तस्सज्ञानकर्मादिः शान्मनोयत्तदी।
लोदृ नौर पुनरस संस्पाद्धृहनादिष्टनादृ स्वसांवत्सरिके यदा अन्यस्मिन्नपि अभ्
हव्यार्थं कर्माणिः अयः ऊर्वादिन्व्यवृशः २६ यत्रयस्मिन्सर्वे मनसुगचरं मस्तिनेस
भगवेलाविवेदे पुंसनाचयत्रलभ्यनेसवेश्चापनयादेशः २७ अदृहेकृत्नेसर्वाश्विनाति
संस्कारकालान्नायायाश्चमनसस्मान्मनस्तया पुनःसंस्थाम्नृताहस्वकर्मा।
एषु स्युद्धेयन्नृप २८ अथदेशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिश्रेयसावहान् सर्वेषामपना।
मादेशाः सर्वमचयत्रलभ्यते २९ विवभगवेलायुतसर्वे मनसुगचरे यत्रदृष्ट्वाला
गाकृत्लेनयादि विद्यादयाविने यत्रयत्रहेरवाच सदेशः श्रयसामदे २८ यत्रगंगाद
यानदृः पुण्याश्चवर्णिसुनाः सरोसिपुष्करादीनि देवाणपुण्याश्चितान्यत २९
कुरुक्षेत्रंगयाशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः नैमिषंफाल्गुणीसेतुः प्रभासाख्य
कुशस्थली ३० वाराणसीमधुपुरीपंपाविडसरस्तथा नारायणाश्रमानंदा
सीताराममाश्रमादयः ३१ सर्वकुलाचलाराजन महेंद्रमलयादयः एतेपुण्य
तमादेशाहरेरचापिता सुव ३२ एतान्देशान्निषेवेन श्रेयस्कामास्यभीक्ष्णशः
२३ मीनायाराममस्यवाश्रमयमादिर्यषांहवृयाः इयकायदृहसांवियोगकालाभिश
यो ३० अर्वाश्चिनासुविर प्रतिमाश्चिनाः हर्वेनसालयामशिलायचनेदेशउकारः।
मपीनेकर्तं ३४ सबदेवपुदेवेश्वरेहिनकृतः महस्वगणामर्थिकस्यफलस्यउदयाय।
स्मान्तनपाहविस्पपा चोनिणी नवदाहहरिवेनिवेष्पवचाविपुचयहेन्वाचेनपापो
गादिस्तिउप दनाम्नान्नाविष्पसनकोहापिसमान्तत्रवदेयराजस्पयपयस्मादव्यनयव

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59A

संमतत्वे हेतुस्तस्याहुर्जीवराशिभिराकीर्णोऽण्डकोश एवाङ्घ्रिपः । सर्वजीवानामात्मनस्तर्प-
णं ३६ एतदेव प्रपञ्चनाय सृष्टिक्रमादाह पुराणीति नृतिर्यगादिरूपाणि पुराणि शरीरा-
णि तेषु तत्तद्योनिरूपेण ज्ञानशक्तिगुणेन च युतः शेते अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ३७ तारतम्येनेति
योग्यादिभिः पुरुषेषु तपआदिक्यान्वर्तते तस्मात्स्वरूपतः पात्रतया यावानात्मा ज्ञानांशः य-
थायं यतेन प्रत्यादियोगेनेयते यत्र प्रतीयते तेन तस्य तारतम्येन पात्रमित्यर्थः तथा च श्रुतिः पुरु-

जीवराशिभिराकीर्णोऽण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् तन्मूलत्वादच्युतेज्या सर्वजीवा-
त्मतर्पणं ३६ पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः शेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो
ह्यसौ ३७ तेष्वेषु भगवान् राजंस्तारतम्येन वर्तते तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावा-
नात्मा यथेयते ३८ दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणामवज्ञानात्मतां नृप त्रेतादिषु हरेरर्चा
क्रियायै कविभिः कृता ३९ ततोऽर्चायां हरिं केचित्संश्रद्धाय सपर्यया उपासते
उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषां ४० पुरुषेष्वपि राजेन्द्र सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः तप-
सा विद्यया तुष्ट्या धत्ते वेदं हरेस्तनुं ४१ नन्वस्य ब्राह्मणा राजन्कृष्णस्य जगदात्मनः
पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ४२ इति श्रीसप्तमे चतुर्दशः १४ ॥ ॥

। एवं चाविस्तरमात्मत्वादि ३८ तर्हि पुरुषमात्रे हरेः पूजां किमिति न कुर्वन्ति तत्राह दृष्ट्वेति
दृष्ट्वा मिथो ऽवज्ञानमवमाननमस्मितां त्रेतादिषु तेषामभावं दृष्ट्वा क्रियायै पूजार्थमर्चा ।
हरेः कृता उपासने उपासितापि पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति ३९ ४० पुरुषेष्वपि विद्ययेति ना-
स्तेसाप्यसंदीयकारिणां पुरुषाः पात्रभवनम्वेतत्सर्वः पुरुषत्वं ज्ञानात्मानं प्रपाति

श्री
भाग
टी
६०

ततः पंचदशेऽस्मिन्सर्ववर्णाश्रमनिबंधनं सारतः संग्रहेणाय वर्णयते मोक्षलक्षणं सर्वेषामपि मो
क्षधर्माणां सारसंग्रहार्थमध्यायारंभः तत्र श्राद्धे गतान्विशेषानाह कर्मनिष्ठा इति स्वाध्यायादि
श्रवणे निष्ठा इतिशेषः १ कव्यानि पितृभ्यो हव्यानि देवेभ्यो देयानि दैवे चाहव्यान्यापि ते समदद्यान्यथाह

सार ३ च कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे स्वाध्यायेऽन्ये प्रवचने च ये के
चिज्ज्ञानयोगयोः १ ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानन्त्यमिच्छता दैवे च तदभावे स्यादि
तरेभ्यो यथार्हतः २ द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्रा
द्धे कुर्यान्न विस्तरं ३ देशकालोचितश्रद्धाद्रव्यपात्रार्हणानि च सम्यग्भवन्ति नैतानि
विस्तरात्स्वजनार्पणात् ४ देशे काले च संप्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतं श्रद्धया विधिव
त्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयं ५ देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च अन्नं संविभ
जन्पश्येत्सर्वं तत्पुरुषात्मकं ६ न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् मुन्यन्नैः
स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ७ नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छतां न्या
सो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ८ ॥ श्रीरामाय नमो नमः ८ ॥ ॥

० तदनिसर्वं द्रव्यानादिना रतमेष न २३ नतु विस्तरैः कृतः प्राह येन विशिष्टज्ञानेन श्राद्धस्य जा
तानाममर्पणात् नामान्तावेति संज्ञानेन तन्निज्ञाद्य कथं कुर्याद्धर्मे देशे पात्रे हिंसा वादि।
तार्थः ४ मुन्यन्नं अरण्यं व्रीह्यादि हरिदैवतं हरये निवेदितं सत् ५ पुरुषात्मकं ईश्वरस्व
रूपं ६ ७ दंडस्य न्यासः हिंसायास्त्यागः एतादृशो धर्मो नास्ति ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६०

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60A

प्रतप्यवोत्तमाधिकारिणोवास्यानिदकर्माणिमनोप्रवृत्यादयकरणि अनीहानिष्कामाः तान
दौपितेयात्मसंस्थितिमति ध्यात्मसंयमसनेतद्धनिमनोनियमस्त्वादेतेशयनयात्मतंनीत्यर्थः तद
नेत्सवंतस्तके: प्रत्यकृत्स्मृतिः ततनिष्ठाविधानकंसतत्यसंन्यस्तेनकर्मत्यजनविज्ञदनोय
योति ९ मामोपपधः पूर्वदृत्यादिति उक्तः प्रकरणः तत्कृतः प्रसन्नप्रमाणानयंकः ततप्रत
तः आत्मवतानमितः तथाच स्मृतिः ततंविदाथयरमाजनानान्यग्यमाकसंतरवभूवनी

एकेकर्मसंयान्यत्तावताप्तितोयत्तविन्नसाः आत्मसंयमनेनीहाग्नहुतितानदी
यिते ९ द्रव्ययत्नेर्यत्समाणादृष्टाभूतानिविश्यति यथमाकरुणोदयाद्देत्तोस्य
मतपृष्ठवे १० तस्मादेवोपपद्येनमन्यत्रनाधिधर्मविव संतप्तोहरद्र: कर्माद्रिय
नौमित्तिकाः क्रियाः विधर्मः परधर्मश्चग्राभासउपमाछलः यथर्मशाखाः पंचो
माधर्मज्ञोधर्मवनत्यजेत ११ धर्मबाधोविधर्मः स्यात्परधर्मोन्यचोदितः उपधर्मस्तु
पाषंडोदंभोवाशास्त्रसिछलः १२ यस्तिक्वयाहृतः पुंभिराभासोहरआश्रमात्पृथक।
स्वभावविहितोधर्मः कस्यनेष्टः प्रशान्तये १४

द्दोरेणाश्रान्तत्याव्यामनकपउक्ययाप्तमस्वरतीति १ एतत्तनमनुवाणाधुनितनस्मादिति ॥ अ
धर्मंवनसोतात्रिविधंदर्शनं ११ कृममनाहत्यपयावाषिव्यावहारधर्मेनाध: धर्मेतु उपाधिमुत्किन।
क्रियमाणेसधर्मवाध ॥ अन्यमृचोदितोन्यस्यपरधर्मः उपधर्मतिव्याचष्टे उपधर्मः स्थितिपाठ।
सर्वमिनभेदः अन्यघाव्याख्यानयास्मिनयथादृशावराभाजपदितु तेदपाभ्यावयानितिश

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री० भाग० टी० ८१

किंवधर्मेनार्थमार्थे धनंनेहेतनाचेष्टेततधनार्थेतत्प्राप्तिप्रयत्नइतिदेवोपपन्नेनवर्त्तधर्मेस्थितिःकृतंतन्मात्रया
त्रार्थमपिनेहेतनेष्टेततत्प्राप्त्युपायंनकुर्यात् अनीहेतिसार्द्धैः १५ १६ उपानद्दोषादर्यायस्यउपानत्यानतस्य १७
गृहपालाःश्वानइवाचरति १८ १९ तथाक्षुधावत्जनःकामस्यान्तंयातित्रोटकातिविग्रहकामंतस्मा
भावात्क्रोधस्यवान्तंयातियतस्तत्क्रोधस्ययत्फलंहिंसातस्योदयात्निष्पत्तेःदिग्जित्वापिलोभ

धर्मार्थमपिनेहेतयात्रार्थंवाधनोधनं अनीहानीहमानस्यमहाहेरिववृत्तिदा १५ संतु
ष्टस्यनिरीहस्यस्वात्मारामस्ययत्सुखं कुतस्तत्कामलोभेनधावतोर्थेहयादिशः १६ स
दासंतुष्टमनसःसर्वाःशिवमयादिशः शर्कराकंटकादिभ्योयथोपानत्पदःशिवं
संतुष्टःकेनवाराजन्नवर्त्तेतापिवारिणा औपस्थ्यजैह्व्यकार्पण्याद्गृहपालायतेजनः
१८ असंतुष्टस्यविप्रस्यतेजोविद्यातपोयशः स्रवंतींद्रियलौल्येनज्ञानंचैवावकीर्यते १९
कामस्यांतंचक्षुत्तृड्भ्यांक्रोधस्यैतत्फलोदयात् जनोयातिनलोभस्यजित्वाभुक्त्वादिशो
भुवः २० पंडिताबहवोराजन्बहुज्ञाःसंशयच्छिदः सदसस्पतयोप्येकेअसंतोषात्पतंत्यधः
२१ असंकल्पाज्जयेत्कामंक्रोधंकामविवर्जनात् अर्थानर्थेक्षयालोभंभयंतत्त्वावमर्श
नात् २२ आन्वीक्षिक्याशोकमोहौदंभंमहदुपासया योगांतरायान्मौनेनहिंसांकायाद्य

स्यैवांतंयातीत्यर्थः २०।२१ इदानींकामादिजयोपायानाह असंकल्पादितिचतुर्भिः जयेदितिया
प्याप्यतेमनेनेति अर्थोनर्थंतद्दर्शनेनतत्त्वावमर्शनात् अद्वैतानुसंधानेन २२ आन्वीक्षिक्या आत्माना ८१
त्मविवेकेनमहतांसात्विकानांसेवया योगस्यांतरायान्लोकवार्तादीन् २३॥ राम   राम

61A

येभ्यो भूतेभ्यो भयं जातं येन तेनैव कृपया हिताचरणेन दैवं दैवाय सर्गनिमित्तं हृद्या मनःपीडादि
तत्तत्त्वं यात्तव ल्केन विमानविफलारंभः संसीदत्यनिमित्ततः इति आत्मजं देहजं तु योगवीर्ये
ण प्राणायामादिबलेन सत्त्वनिषेवया सात्त्विकाहारादिना २४ २५ तत्त्वकथा गुरौ भक्त्या।
सर्वस्य जयः स्यात्तस्यापि मनुष्यत्वेन तदवस्थता नेत्याह यस्येति मर्त्यासद्धीः मनुष्य
इति बुद्धिः तस्य शास्त्रश्रवणादि कुंजरस्नानवद्व्यर्थं २६ तत्र गुरोरपि पुत्रादयः तेन नरमेव सम।

कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना आत्मजं योगवीर्येण निद्रां सत्त्वनिषेवया
२४ रजस्तमश्च सत्त्वेन सत्त्वं चोपशमेन च एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो ह्यञ्जसा जयेत्
२५ यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ मर्त्यासद्धीः श्रुतं तस्य सर्वं कुंजरशौचवत्
२६ एष वै भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः योगेश्वरैर्विमृग्यांघ्रिर्लोको यं म
न्यते नरं २७ षड्वर्गसंयमैकांताः सर्वा नियमचोदनाः तदंता यदि नो योगानावहेयुः श्रमावहाः २८

म्यंते अतस्त्वा एव गुरुः साक्षाद्भगवानेव लोकस्य नरोऽसावित्ति बुद्धिर्भ्रांतिरित्यर्थः यद्वा तर्हि
तत्तु चाहमेवं बुद्ध्या प्रतीयमानोऽपि गुरुर्भगवानेव भवेत् तथैव श्रीकृष्णस्य ह्रत इत्यर्थः २७
एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगजिता नियतेन्द्रियाभ्यासाध्यानपरो भवेत् अत्र साध्याने प्रति सर्व
शास्त्रैकफलत्वमुपादितमाह षड्वर्गेति सर्वा अपि नियमचोदना यमादिविषयाः षडिन्द्रि
यवर्गस्य यः संयमः तस्मिन्नेवैकस्मिन्नंतो यासां ता एकपरा इत्यर्थः नच तावता चेचारिन्न

र्योरन्याहतदंता सन्तोपि यदि योगान् धारणाध्यानसमाधीन्
नो आवहेयुः न साधयेयुः तर्हि केवलं श्रमावहा एवेत्यर्थः २८

श्री
भाग
टी०
६२

पनदेवरहस्यंतेनाहयथावार्नोदयः कृष्णादयः अर्था ः तत्फलानि चयोगस्यार्थेमोहं तेन
साधयतिप्रवन्तुतानन्ध्याप्समारोयेव्रअसतोबहिर्मुखसेव्याहतोयोपितया २९ एवंयो
गयुक्तोपियस्माकुटंबादिरूपेनविन्नेर्विदित्यनेतस्य कृष्णमाहयद्भिक्षेस्य विजेययन्नउ
पक्रः समिन्दतः सतिसम्पन्नतयावसन्ति ः वदाहतस्यगाहंस्थ्यानभंगादिका
रणालवायिताग्रहे समहेसन्यासे द्विवारयित्रिभवत्याश्रान्नेमितमशानेयस्य ३० अज
यथावार्तोदयाद्यथायोगस्यार्थेनविसति अनर्थाप्रमवेयुस्ते मुक्तोमिहंतयासूते
२९ यत्रिनेवितयथुनः सत्रिसंगापरिग्रहः एकोविविक्तः शरणार्भिर्दार्भिर्दा भि
नाशनः ३० देशाद्भुचोसमेरातनत्स्याप्यासनस्यात्मनः स्थिरंसमंस्वेनसिद्धा
सीनत्रिगतोमिति ३१ प्राणापानेसंनिरुध्यात्सरकुभकरेचकैः यावन्मनः स्यजे
त्कामान्स्वनासाग्रनिरीक्षणः यतोयतोनिः सरतिमनः कामहतंभ्रमत ततस्तत
उपाहृत्यहृदिरुध्याच्छनैर्बुधः ३३ एवमभ्यसतः चित्तंकालेनाल्पीयसायतेः अ
निशंतस्यनिर्वाणंयात्यनिंधनवह्निवत् ३४ कामादिभिरनाविद्धंप्रशांतनाखिलवृ
त्तियत् चित्तंब्रह्मसुखस्पृष्टंनैवोत्तिष्ठेतकर्हिचित् ३५ यः प्रव्रज्यगृहात्पूर्वंत्रिवर्ग
समंगयस्समन्वित(यथा भवन्त)यसोनत्तोमित्तच्चारयन्निनिशेष ः ३१ ३२ एवम
निशमभ्यसतस्तस्यसमृ(वयथाभवेत्)तेषुत्रित्वैनिर्वाणसंगानिशानि ३४ नचपुनर्वि
लिप्येतुन्माहकामादि भरतोभिनयवि तेनचोदितः एव यतः प्रशांतानुत्रखिलाहत्तेया
यस्माकृतः ब्रह्मसुखेनस्पष्टं ३५ यस्तुप्रव्रज्यलोककुतापमेशमाभिलिप्सुः स्यानतेनिद

62A

नेदं र मवदितं हृष्टतादित्याहये : सर्वं सदेह : अनात्मादिरूप : स्मृत : विविनित : तयवपुनरेनमा ।
त्मेतिमता स्मावयति ३७ यतिमुपलताणीकृत्यनयि प्रसधर्मान्याणिनो निंदसि गृहस्थस्येन्द्रा ।
भ्यां ३८ ३९ नवाम तनतज्ञस्य भितो विंद्रियलोल्यप्रिको दोष मनाह आत्मानं परं ब्रह्मैव तनाना
याणज्ञानेनधुनानि रस्ताग्रयायावामनायस्य ज्ञानिनो लोल्यमेव न सभवतीत्यर्थ : तथा च श्रुति :
आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुष : किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदिति ४० अत
स्य तुल्योन्यन नरकयातायनेरग्रमत्तेन सदा तत्वज्ञानेय तितव्यमिती मम र्थे आत्मानं रथिनं विद्धि

येद्वदेह : स्वदेनात्मा मत्यो विट्कृमि भस्मसात् नमेनमात्मा स्मात्कृतात्मा अयं नियुमत
मा : ३० गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिंद्रियलो
ल्यता ३८ आश्रमापसदा ह्येते वलाश्रमविडंबकाः देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेतानु
कंपया ३९ आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पु
ष्णाति लंपटः ४० आहुः शरीरं रथमिंद्रियाणि हयानभीषून्मन इंद्रियेशं वर्त्मानि मा
त्रा धिषणां च सूतं सत्त्वं बृहद्वंधुरमीशसृष्टं ४१ अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रे भिमानं रथिनं मधर२
च जीवं धनुर्हि तस्य प्रणवं पठंति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यं ४२ ॥
शरीरं रथमेवत्वत्यादि श्रुत्यनुसारेण रथरूपकद्वारेण प्राहुरिति षड्भिः इंद्रिय ग्राममनो भीषून्प्रग्रहानाहु : मा
त्राः शब्दादीन्वर्त्मानि मार्गान्तबुद्धिं सूतंनाहु : सत्त्वं चित्तं महद्बृहन्तं देहव्यापि वंधुरं बंधनं चितं विनाशनिव
द्देमवशरीरं भवति रथाश्च प्राणे प्रोतविधनकनालीप्राणवेगमर्थे : ४१ प्राणादयः पंचनागः कूर्मः कृक
लो देवदत्तो धनंजय : चेत्यवंदशवायवः प्राणाम अहं तम भिमानमाहंकारं जीवं रथिनं स्वरूपं जीवं शरं परम्

श्री भाग टी० ११

रागमदयोज्ञेनव्याः प्राकृताः तत्र राजसोभिनिवेशः क्वचिदारूढसमाधेः सत्वप्रकृतयोपि परोपकारा
दिप्रकृतयः प्राकृताः ५५ नृकायस्य परमात्मवेशाः उपकल्पः इंद्रियादिपरिकरो यस्मिन् तथा
भूतेध्यावहत्तेनाकदेवमारिप्रानां गुरुणां च वर्णानां दृष्ट्यानिपातितत्वान् नरवत्कूपविश्रुत ग्रथ्यतात्रयः।
सत्त्विरस्तप्राकृ उपप्राप्तं सामर्थ्येन तु प्राप्नुतां इदं च यादिकमपयतेनेत्यर्थः ५५ प्रथमतात्रयाणा
वेकाधिकमाहुर्नोवेदितिप्रसन्नो वहिर्मे स्वाः इंद्रियवृत्तिनः सत्वस्थतेन्यथं प्रकृतिपारंनीतावि

(मायाहिंसा च)

रागोद्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः मानोवमानोसूयाचैमत्सरः ५२ रजः प्रमा
दः क्षुत्निद्राशाचैवसत्त्वमात्रयः रजस्तमः प्रकृतयः सत्वप्रकृतयः क्वचित ५५ यावन्नृ
कायरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातं ज्ञानासिमच्युतबलो
दधदस्तशत्रुः स्वानंदतुष्ट उपशांतइदं विजह्यात ५५ नान्यथा मत्तमसद्विंद्रियवा
जिसूतानीतोन्यथ विपयदस्युभिर्हियंति नदस्युबद्धः सहयसूतमनतमोपसंसारकू
पउरुमृत्युभयेपतिति ५६ प्रवृत्तंचनिवृत्तंच द्विविधंकर्मवैदिकं प्रावर्तेनैनप्रवृत्तेननि
वृत्तेनाश्नुतेमृतं ५७ हिंसं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशांतिदं दर्शश्चपूर्णमासश्च
चातुर्मास्यं पशुःसुतः ५८ एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेवच पूर्तंसुरालयारामकू

पयाख्यं प्रहुतस्यपुनिर्मितिर्यानि हृये सुतेन च वर्मानं नमो पेन ससाध्या मेउरुमृत्युभयं यस्मिन्
५८ ननु च वेद विहितेषु शास्त्रलौकिकासिन्नः पुंसः कृथमेव मनर्थं प्राप्ति स्वाहितत्राणं काव्येद
लोक संतानं हवित्पदं पायनफलभेदमाह प्रवृत्तं वृत्तिदयाभि ५७ हिंसं पपनाादिकसे प्रधानानि
दयन्या सांति युक्तं प्रादिपा हाार्थं विवरणादर्शश्चेति नियम्य याग सत्त सोमयागः ५८ हुतं च

63A

प्रवृत्तेन कर्मणा आरोहावरोहाभ्यामाहृतिप्रकारमाह द्रव्यस्य च रूपशेद्धाशादेः स्वकर्मवि-
पाकः परिणामो देहान्तरारम्भकः येन सम्परिवृक्तो गच्छति यएवत्कृत्वा वयशब्देनोक्त इति प
च्यमानमाह तावपः प्रकृषवच सोभवतीति पाठान्तरे द्रव्यशब्देन तेजोपाज्ञाक्तशब्दोक्तानीवे
योगाद् कर्मविपाकशब्देन हृदयाग्रप्रद्योतः तथा च श्रुतिः स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददा-
नो हृदयमेवान्ववक्रामतीति तेषां तस्य हनस्य हृदयस्याग्रप्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामती
ति धूमादिशब्दैः तत्प्रदम्भिमानिन्यो देवताः नेत्रोपलपः कृस्नपदः सोमः सोमलोकः त
द्रव्यस्तत्त्वं विपाकस्य धूमोरात्रिरपरपक्षः अयनं दक्षिणं मासादर्शो च पार्थिवो रूपः ।
अन्तरेण त्रिल्लोशास्थितयाने पुनर्भवः ५० एकैकश्येनानुपूर्वं भूत्वा भूत्वेह जायते निष
कादिरमशानान्ते संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ॥ इति प्रक्रियायज्ञानज्ञानदीपे पुनरुक्तिः ५१
विभक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह दर्श इत्यादि दर्श इति विपरीतलक्षणया विशिष्टभोग्या-
त्वेपशाकाग्निना देहत्यागेनादर्शनमन्वचोतपनत्तुक्तं भवति भूतत्वस्य प्रक्षोभमायामिवाहिक
देवताभिः सोमलोकं प्रापितः तद्भोगावसाने विलीनदेहो वदोष्ठद्वारेण पृथिवीरूपता
पि सायमापतिक्रमेन जायते एवं पुनर्भवहेतुः पितृयाने प्रवृत्तकर्ममार्ग इति लोश हे भूपते
५० पुनर्भवमेवाह एकैकश्येन पुनेकं क्रमेण भूतान्नन्नस्योत्तिष्ठप्राण्यहर्भूमाजायते न त्वा
पि कारणमाह निषेकादि अन्त्यस्त्विष्टादिकार्येष्वेवं जन्मन लभतः इत्यर्थः ५१ लिह्वन्नकमे
निष्ठस्योपासमानिरोधम्यपादिशाननोहिशोदमार्गेनब्रह्मलोकप्राप्तिमाह इति येषां त्वादि
ना यदाद्द्रव्यपते पुहिंसाया तुर्वीरवादि निर्गमानिह त्वकर्मैवदर्शयन्नाह ज्ञानेन देष्वा ।

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी
६४

ऊर्मीदर्शनादिसंकल्पत्वेप्रेमनसस्कारिकं विकारयुक्तं मनो वाग्विविधादिलक्षणाया वा।
चो हि मनः कर्तृत्वादिविकारे भज्यते निवर्णानां समाम्नाये समुदायत्वादिरूपस्वाहावः स्वरूपा
कारादिस्वरूपत्वात्तत्कं ओंकारं विदीने च नादे प्राणे स्वात्मनि संहतानि ब्रह्मणि ५३ अग्निरित
ननेदोभिमानि सादेवताः ताः प्राप्ताग्निप्रवचनदेवाह: प्राह: तेभ्यो वागः गाकाश्चत्तत्वस्मा ख५
नः पहाप्याही शोकनिवृत्तशरणान्तरतम उत्तरमयनस्वर्गाट ब्रह्मलोकं तत्र लोके गतस्य भोगाव
इंद्रियाणि मनस्सूक्ष्मांवाविवेकारिकं मनः वाचं वर्णसमाम्नाये तमोकारे स्वरे न्यसेत्
ओंकारं विदीनादे तं नेत्प्राणे महत्यमे ५३ अग्निस्तयोदिवा प्राह: शुक्लकारकामंशे स्व
राट्विश्वस्तुते जसः प्राज्ञस्तुर्य आत्मा समवयात् ५४ देवयानेमिदं प्राह भूत्वा भूत्वा
तदेवेशः आत्मयात्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ५५ य एते पितृदेवानामयने
वेदनिर्मितेशास्त्रेण चक्षुषा वेद न नश्यापि न क्वश्यति ५६ आदावन्तेजनानां सद्बहिः
मानेमो लव्धकारस्मात् विस्तरनिविशः स्थूलो प्राधि: तेस्थूलं सूक्ष्मेविलाप्य सूक्ष्मो प्राधि।
लजसो भवति सूक्ष्मं च कारणे विलाप्य कारणोपाधि: प्राज्ञो भवति कारणं च सर्वेत्रसा
तिनेनावयात्मा हि स्वरूपं विलापयतः योभवति तेषां तु व्यभिचारिणां साक्षाणां लयेप्यत्र
स्वा वेभवति स्वाने इत्यर्थः ५४ यद्येतेषां भूत्वा भूत्वा निवर्तते तेन यानानिवर्ततेत्यर्थः ५५
वेदनिर्मितेनेषु मसाभिसमेतीत्यादिना नेत्रं रवि शूभिर्मभवतीत्यादिना च निश्चयेन विव
विविच्यशास्त्रेत्यर्थः जनस्योपि देहस्थोपि न कश्यति ५६ नत्वहेतुमाह आदाविति जनानां।
देहादीनां आदौ कारणत्वेन अंते चावधित्वेन यत् सत् तन्नयाद्बहिर्भोगमंतर्भोक्ता परमवा।

६४

64A

नन्वनेहिकल्पं सूक्ष्मार्थ्ये तस्यापि प्रतीयेतेत आह स्वभावाधिनः नर्के विरोधेन सतो बाधितोपि।
याभासः प्रतीतिर्विवादिर्वं स्ततयाय थास्मृतः तद्दूरेंद्रियके सर्वे समर्थं तेन विकल्पितं न यथा।
साधेनः दूरेऽटमात ५८ तदेवा हिन्त्यादीनां एवं भूतानां ज्ञायायेकावुआलंबनं दूपेदेहादिस्व
यानांभ्य विगतमानं संप्रत्येकत्वमापि न भवतिन ताव तेषां संख्यानः कृतानामिव वंयकदेषा
कथं तासम्यो कथं गानुपपत्तेः न होकस्मिन् दृष्टं ग्राहके सर्वं वनमाहुर्मन्ये न वविकाभय
वहोमय यवोशपि ग्राह्यान् परमाणमापि तुतः सकिं सावयवे भावापरि नते भ्योवा पृथक्ता।

ग्रावाधितोपि ह्याभासो यथावस्ततयास्मृतः दूरेऽटवाटेंद्रियकं तद्वदर्थो विकल्प्य
ते ५८ हिन्त्यादीनामिहार्थानां ज्ञायानवततमापिहि नसंख्यानो विकारोपि न पृथ
कानिति मृषा ५९ धातवोवयविनात्तु तन्मात्रावयवैर्विना नसमुदायसमन्वयः वयवि
न्यसत्यवयवोनतः ६०॥राम

दन्तितोवानतावदत्संतं पृथक्त्वेन तया प्रतीतेः नवान्वितः सकिं प्रत्यवयवं सर्वो पि प्रत्येकं भिन्न
प्रानवाप्रथे प्रसक्तिमात्रेपि टहवुद्धः स्यात द्वितीयेन सत्याव्य पूर्णगोकारे सत्यनवस्था स्यात
प्रतोमृषेवत्यर्थः ५९ एवं दृष्टाद्दृष्टिं सिंध्यानमक्रामदेन्नेनो हिन्त्यादीनामपि मिथ्यानमाह।
धातवस्तोतिथानवोमहाभूतानि तन्मात्रेः सत्वमवयवैर्विनानस्यु धवयविनातेषामपिन
होवयव स्यः इतिवेतन ग्राहकप्रकारगाम्यवयवित्रिप्रसक्तिप्रवयवमोध्यतनोः सवेवस्याव।
प्रवयवि प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिविनानन्यदावप्रमाणाभावादित्यर्थः तदुक्तमयवमस्के पृथक्त्वं

सिकांकिलावलसमावि ६०॥

65

श्री भाग टी ९५

ननः वयविनोः भावे प्रागमापायिषु बाल्यादिषु सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं श्री
विर्भावतिरोभावधर्मकेषु न पायियत् तदुक्तमिति न चाहस्यादिति वक्तनः प्रमात्मनो विकल्पभे
देप्रसति यद्वा वस्तुनो विषयाविकल्पे सति सर्वं सर्वं रोपसाद्दृश्यात् सर्पवेति भ्रमः स्यात्सर्वत्रा
वदेव यावयान्निहृतिः ननु सर्वं मिथ्या चेच्छास्त्रस्य विधिनिषेधता कथं तत्राह समसध्ये जाग्रत्सा
वस्यायथेति ९१ इदानीमुक्तमेवाद्वैतं भावमात्रेयोपदेशेनद्ढीक भावाद्वैतमिति चतुर्भिः व

क्रियादे ने

सर्पस्याद्दृश्य भ्रमस्तावद्विकल्पे सति वस्तुनः जाग्रत्साम्ये यथा स्वप्ने तथा विधिनिषे
धता ९१ भावाद्वैतं द्रव्याद्वैतं यथात्मनः वर्तयन् स्वानुभूत्यात्र त्रीन्स्वसान्युतते मुनिः ९२
कार्यकारणवस्त्वैक्यदर्शनं पटतन्तुवत् अवस्तुतो विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ९३
यद्ब्रह्मणि परे साक्षात् सर्वकर्मसमर्पणं मनोवाक्कायभिः पार्थ क्रियाद्वैतं तदुच्यते ९४ ॥

कर्म ८१

र्तयन् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभावेन त्रीन् जाग्रदादीन् त्रय अवस्थास्त्रयः स्वप्ना इति श्रुतेः ।
यद्वा वस्तुभेदबुद्धिर्द्वितीयः ततो मत्कर्म साधितमेतत्फलं ममैव भोग्यमिति तृतीयः तान् धुनुतो
निवर्तयति ९२ कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यस्य दर्शनं तन्तव एव न पटयति ९३ मनोवाक्कायभिः कृता
नां कर्मणां समर्पणं ते समर्पणमिति वा उद्देश्यफलभेदोद्दिष्टक्रियाभेदहेतुः इष्टार्थार्पणाच्चतदा
भावात् क्रियाणामद्वैतं ९४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

65A

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थस्य कामस्य च तयोः देहादीनां पंचभूतात्मकत्वेन भोक्तुश्च परमा
त्मत्वेनाभेदालोचनेनार्थकामयोर्यदैक्यदर्शनमित्यर्थः ९५ उक्तानामन्यधर्माणां संविदित्याह
यदिति यद्रूपं येनोपायेन यतः सकाशात ९६ पुस्तनमपसंहरति यनेविति श्रस्य श्रीकृ
ष्णस्य गतिं पांडवानेव लक्षीकृत्योक्तं तद्भक्तिभाक्तनस्य भक्तः ९७ यत्त्वसर्वसाधारणत्वेन

आत्मजायासुतागारादीनामन्येषां सर्वदेहिनां यत्स्वार्थकामयोरैक्यं दृष्ट्वाहैतेन तु द्व्य
ते यथास्वं वा निषिद्धं स्यात् येन यत्र यतो नृप स तैरेवेहेत् कार्याणि नरो नान्यैरनाप
दि ९६ एतैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानैः स्वकर्मभिः गृहेप्यस्य गतिं यायाद्राजंस्तद्भ
क्तिभाङ्नरः ९७ यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभोः य
त्पादपंकेरुहसेवया भवानहार्षीन्निर्जितदिग्गजः क्रतून ९८ ॥

कं भक्तस्य च भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहेतुरिति पांडवानेव लक्षीकृत्याह यथा हीति हे नृ
पदेव नृपदेवश्रेष्ठ महाराज यूयं दुस्त्यजादितिवा आत्मनः श्रीकृष्णाद्देवप्रभोर्हेतोः प्रभावप्र
भेः उत्कर्षेणोत्तरतेत्यर्थः यथाश्च यथावत् नमेव भजनेतिशेषः यद्वा यथा आपद्गणादुत्तीर्णा
स्तथा यथावत् क्रतून अहार्षीत तथा श्रीकृष्णाद्देवनारकान्तसंसारादप्युत्तरतेत्यर्थः ९८ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रं
भास
टी
६६

श्रीहृन्मासेवामहृतामवत्तयाभ्रष्टपतितनकृपयायावसिद्धतीतिर्श्रीयनसमर्वहन्नांतमाह अहमितिसा

अहं पुराभवं कश्चिद्गंधर्वउपवर्हणः नाम्नातीतेमहाकल्पेगंधर्वाणांसुसंमतः ६९
रूपपेशलमाधुर्यसौगंध्यप्रियदर्शनः स्त्रीणांप्रियतमोनित्यंमत्तस्वपुरलंपटः ७०
एकदादेवसत्रेतुगंधर्वाप्सरसांगणाः उपहूताविश्वसृ...भिर्हरिगाथोपगा
यने ७१ अहंचगायंस्तद्विद्वानस्त्रीभिःपरिवृतोगतः ज्ञात्वाविश्वसृजस्तन्मेहेलनंशे
पुरोजसा १ याहित्वंशूद्रतामाशुनष्टश्रीःकृतहेलनः ७२ तावद्दास्यामहंजज्ञेतत्रा
पिब्रह्मवादिनां शुश्रूषयानुषंगेनप्राप्तोहंब्रह्मपुत्रतां ७३ धर्मस्तेगृहमेधीयोवर्णि
तःपापनाशनः गृहस्थोयेनपदवीमंजसान्यासिनामियात ७४ ॥ राम ॥

ष्ट्रैः यंवभिःनाम्नाउपवर्हणः ६९ येषालंसौकुमार्येहृयादिभिः प्रियंदर्शनंयस्य ७० ७१ तदाज्ञा
नेविद्वानउन्मत्तःसमनगायन्नेवगतः ७२ ७३ ७४ श्रीरामचंद्रायनमः ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्री
भाग
टी ८०

त्वेनकृतार्थएवेतिहर्षेणपुनः सर्वश्लोकानेवपठतियूयमिति ७५ शेषंस्पष्टं ८० इतिश्रीभाग्वा

यूयंनृलोकेवतभूरिभागालोकंपुनानामुनयोभियंति येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गू
ढंपरंब्रह्ममनुष्यलिंगं ७५ सवाअयंब्रह्ममहद्विमृग्यंकैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः
प्रियःसुहृद्वःखलुमातुलेयआत्मार्हणीयोविधिकृद्गुरुश्च ७६ नयस्यसाक्षाद्भवपा
पद्मजादिभीरूपंधियावस्तुतयोपवर्णितं मौनेनभक्त्योपशमेनपूजितः प्रसीदतामेष
सस्मात्वतांपतिः ७७ श्रीशुकउवाच इतिदेवर्षिणाप्रोक्तंनिशम्यभरतर्षभः पूजया
मासस्रप्रीतःकृष्णंचप्रेमविह्वलः ७८ कृष्णपार्थावुपामंत्र्यपूजितःप्रययौमुनिःश्रु
त्वाकृष्णंपरंब्रह्मपार्थःपरमविस्मितः ७९ इतिदाक्षायणीनांतेपृथग्वंशाःप्रकीर्तिताः
देवासुरमनुष्याद्यालोकायत्रचराचराः ८० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्तमस्कंधे
प्रह्लादानुचरितेयुधिष्ठिरनारदसंवादेसदाचारोनामपंचदशोध्यायः ॥ १५

र्थदीपिकायांसप्तमस्कंधेपंचदशोध्यायः समाप्तोयंसप्तमस्कंधः संवत राम ॥

सपूनसमाप्तिः पत्रे ६१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative